

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ЗА ПЛУГОМ

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

XX

Ік полудню...

Позіхає спросоння вулиця. Листочки акацій тендітно ворухаться,— пальчиками немовлятка на материній пазусі. Повітря, просякнуте сухим пилом, боляче здавлює голову, випиває вогкий блиск очей, сушить рота. Посивіла від пороху теж і рослинність. Собаки... Півні... Їх не видно, а чуть.

На перехресті вулиць, на підвищенні, заскрипів старезний журавель, схиляючись цебром до води, що блищала десь у глибині двадцяти-сажневого дубового зрубу... Скрип журавля з протягом:

— Ос-с-сло-обоні-і-іть... Ос-с-сл-о-обо-ні-і-іть...

І цей старечий голос почав своє благання безупинно, точнісінько безпритульний підліток, котрого веде міліціонер до колектора.

Навколо колодязя жіноцтво з усього кутка. Поглянути здаля так... рухливі рудяво-сиві чували. Ніде й латки кольорово-ситцевої не видно. А зблизу послухати — цілий симфонічний оркестр від басової октави до сопранової ноти скрипки. Журавель за соліста-диригента:

— Ос-с-сло-о-о-бо-о-ні-і-іть!

Брязкають, цокотять відра... Розплескується вода згуками арфи. У Житняках цей колодязь зветься медовим. Його викопав (так розповідають діди) запорожець Панько Мед. Вода у ньому холодна і м'ягка, тільки солонкувата.

З стародавніх часів біля медового колодязя збирається жіноцтво. Двічі — що-дня. Без конституції, без писаного статуту існує століття цей справжній прабабівський клуб. Його значіння для Житняків не менше парламенту для Великобританського королевства. Принаймні лідери житняківського клубу непорівняно популярніші на своїй батьківщині, ніж в Англії лідери парламенту. От хоч би баба Вівдя (це за очі, а кличуть її Явдоха Кондратовна), вона завідує радіо-прийомником. Баба Вівдя в курсі життя усього всесвіту з пеклом і раєм на придачу.

На жаль, у Житняках немає не то маляра, а й звичайнісінького аматора-фотографа, щоб увічнити образ цієї геніяльної громадянки. Осмілюсь своїми скромними словами: бабі Вівді під п'ятдесят (це у серпні 1920 року), одежею вона нічим не одріжняється від жіночого загалу. Хіба запнута по-чернечому, знаєте, коли все чоло сховане

до брів. Отож: хустка біла з синьою крайкою, брови трохи сивуваті, очі темні, а погляд гостро-деспотичний. Постать наближалася до форми квадрата. Демократично босі ноги, як і в більшості українського жіноцтва невеличкі й гарної форми, хоч і закаляні і сильно порепані... Голос—гучний контральто. Баба Вівдя прирощений демагог. Посада шкільної сторожихи дуже сприяла розвиткові геніяльної натури.

Сьогодні доповідь баби Вівді почалася з огляду міжнародного становища!

— Чи ви чули? (це такий ораторський прийом) — Америка хоче забрати усю Росію на п'ядесят років...

Громадянки тісніше обступають свого лідера!

— Ну й що? Як?

— Та що... У більшовиків сидять... Аж у в Москві. Тільки Ленин усю Росію згоден віддати, а нашу Україну ні за що в світі! Оце ведуть переговори...

— Ну це погано... Американці підведуть в бомагах такий пункт...

Сумнівається другий лідер, Секлета Горова. Баба Вівдя лівою рукою об коромисло сперлася, а правою так суворо:

— Е, не одурять... Там же ціла більшовицька рада розглядатиме, а найбільше сам Федот Кислиця... Він тепер у силу велику ввійшов...

Секлета знову:

— І-і, яке діло кацапові Федотові до нас... до України?

Доповідачка розгнівалася:

— Чого ти не в свої взуваєшся? Перво — Федотів дід з Житняків родом, а друге, щоб ти знала, він думає брати он... нашу ж Параску Швидунку... що правда, воно б кріпче було, якби з Житняків хтось там засідав у раді... Та що поробиш, коли покіль що ми на пуп слабкі: наші не перемагають...

Виступила тут Оксана, жінка Скибки:

— А про мене... хай заберуть нас хоть турки, аби тій війні був край! Що мені царство, панство і слобода, коли у моїх дітей шматка хліба немає? От хоч би й мій... Пішов... Революцію дороблювати і гадки немає. Їм добре за готовим шматком, а тут... як його здобувати доводиться?! Ми, жінки, на своїх плечах витягли війну, а це нас і революцію тягти запрягли... Про мене хай верховодить хто хоче; аби спокій, щоб порохом з рушниць не воняло. Чи турок, чи татарин, чи мериканець — однаковісінько...

Поруч Оксани поставила порожнє відро жінка, поглянувши на котру мусиш помислити... „Де ще знайдеться правдивіша мапа жіночого страждання, як не це обличчя сорокалітньої української селянки?“ Це була Одарка Верболозиха, удова Прохора... Її сина Івана розстріляно, а дочку Галю згвалтовано. Зосталася нещасниця з меншими сама... Тільки й живилася, що допомогою жіноцтва. Одарка мовчала. Стояв гамір і без неї. Всі секції прабабівського клубу активно працювали. А секцій ба-га-то: тут і охорона материнства й дитинства, і гінекологічна консультація, і загс, і суд, і інститут краси з таємницями жіночих чарів, і мистецтво голодної кулінарії... Не диво, що незмінний голова клубу так настирливо благав:

— Ос-с-сло-о-о-бо-ні-і-іть...

XXI

„Ніколи ще на моєму віку не приходилося так, щоб умови моєї роботи й життя лишилися занотованими. Щоб я по них міг після зробити висновки, міг використати для майбутности, проаналізувавши глибше. Як оглядаюсь на своє життя, то таке воно бурхливе, хвилясте, з такими ковбаннями і височинами, що аж самому дивно робиться, як я зберігся ввесь і як не розгубив всі свої наміри, бажання і прагнення, котрі ще в юнацтві на славному Путилівському заводі опанували мене. Я нині ніякої змоги не маю написати все, що передо мною з недавнє минулих часів, або те, що було в Петерболоті в часи цих великих змін укладу громадського і політичної боротьби. Хочу, по можливості, нотувати лише те, що тут, у Житняках, оточує мене. Який ґрунт для роботи й життя“.

14/XI — 1919 р.

Другий місяць, відколи приїхали. Думали світ перевернути: планів, інструкцій... запал клекотів. Але залізниця пожерла усю літературу, ще й молодичю... Перша нарада була сварлива, не одностудна...

„Була надія на Максима, тільки там нічого не встиг. Дош, сльота, грязь були єдиними порадиниками. Ольга з обуренням зустрічала і все питається про примешкання. Вирішено було так: „як хто зуміє“. Знову неподобне для праці становище. Час наближався — треба було порадитись родичів. Послав Федота, але це було вже 20/XI, коли заколот наближався до повітового міста. Та окрім Дмитра ніхто не зміг прибути. Постанова була — примиритися з усім як є, відповідальности не брати і підодждати, бо було вже 23/XI. За цей час звідався з Харковом.

Проаналізувавши все, — мусів погодитись на тім, що плаксіям треба дати час просушитися, а за для того з кутків повипихати їх на серелину.

У нас розв'язалися тріхи руки. Гроші проїли вже давно і вся сім'я моя розбрелася по заробітках. Я ж, без документів, без грошей, у чужім кутку читаю й читаю день і ніч, бо треба ж виконати намічені доповіді, котрі на моєму сумлінні. Доповіді наукові: потребують уваги, літератури, часу; а ті, що могли б допомогти, ставляться до цих моїх замірів мало не з глузуванням. Та оце студіюю. Біля нашої самоосвіти розпочав. Гаряче і важливе діло, — вимагає умілости, допитливости, дбайливости, книжок, конспектів...

„Сім'я радіє і всі напружуються, щоб мене на цій праці й залишити... Посилаю гонців, а сам сиджу як пень нерухаючись — читаю й читаю. Доповіді готую. Кімнатку вже маю. Вчуся німецької мови. Політична студія налагоджується. Роздобули тріхи грошей. Харчів назбирали. А я сиджу як пень за книжками.

14/XII — 1919 р.

„Великі події міжнароднього характеру нині уже виявляються. Америка колотиться в справі ратифікації Версальського миру... В наслідок винищення самостійности — Кубань уложила договір зі спілкою гірських народів, як суверенна незалежна держава. А Ленин

прислав делегацію до Петлюри теж для згоди. Естонці і Прибалтика деруть навіки усякі стосунки з Єдиною-Неделимою... Червоні скрізь наступають“.

16/XII

„Цікаво спостерігати який-от є аполітизм в офіційних УСД, що зовсім байдужі до ліквідації „мазепинщини“, котру заступили декотрі товаришони. Ех, уседе, уседе, від панського альтруїзму — не бути у тебе добра!“

17/XII

„Я не знаю, чи воно до речі буде дивуватися тому страшенному прагненню до знання, до свідомості й до роботи. Це прагнення заповнює мою істоту. Я навіть вже починаю остерігатися, щоб і цьому прагненню моему, як і всім попереднім, не прийшов капут через усякі „незалежні обставини“. А скільки, скільки цих „Н. О.“ в „запалі агонії“ й передсмертних судорог вмираючого капіталізму сиплеться на всіх рядових в яків революції. То ж тільки уявити: у такий час сидіти за студюванням наукових основ соціалізму?! У цей час без шарпанини і без вивертання „унутриностів“ стежити за глибоким, об'єктивним аналізом класового суспільства таких мислителів, як Енгельс, Кавтський, Ленін... Вглиблюватись у філософію історичного матеріалізму, того матеріалізму, який за Марксом і Енгельсом є основою, ґрунтом для нашої боротьби за соціалізм. Це-ж означає здійсмати за себе полуду, робитись видющим... Це означає годувати свій виснажений 1917—1919 роками мозок найціннішим і найпотрібнішим із продуктів.

Ні вчених теоретиків, ні практиків, ну, нічогоньки!

Гнівом горить серце на ту неймовірну темряву і злочинну не-свідомість, котрі панують в побуті українського робітництва, покликано-го вести селянство за собою. Яке гігантське завдання поклала „на наші плечі революція“. Вчитись, вчитись і вчитись! Моя подяка тифусові! Хай впишуть Житняки славну сторінку в історію революції“.

19/XII — 1919 р.

Мало не рік назад писано. Уляся пробігла очима останній рядок в Семеновому зошиті й припинила. Грубенький зошит лежав у товстій „теорії соціалізму“, а в ньому ось ції червові рядки олівцем. Оглянула кімнатку в синіх шпалерах. Ліжко, стіл з книжками, стілець, а біля дверей рушник... Чи коли повернеться в цей куток мовчазний велетень? Шість тижнів пролежав у тифусі ось на цьому ліжку. А потому щось із місяць вбирився в силу. І руку так з притиском давив і очима за нею водив, коли б не забачив, а ось тут, у цьому зошиті й натяком про неї не згадав.

Знизу почувсь дитячий плач і роздираючий поклик: „Ма-а-ма!“

Уляся втерла сльози. Замкнула обличчя під заклопотану машкару всевладниці-матери й повернула тричі ключем у дверях.

*

Куди оком сягнеш — степ... Вітер степового вечора заколисує. Шарудять вервечки з почорнілого бур'яну. Геть-геть в руб'ї та латках

(бур'ян же самий) лежить і стогне вовчими голосами (і звідки тії вовчі зграї набігли) земля навколо Житняків.

Лежить земля, наче тая тифусом виснажена стара торбешниця в дранті біля шляху, й від голоду скалить почорнілі пеньки зубів у хворобливій передсмертній гикавці... Нікому непотрібна. Множиться по ярах-балках дикий степовий звір. Біліють кістяки коней і... людей по бур'янах.

Поспішав від степової ночі Іван Степанович. В сіні на возі лежала Міра Білозубівна. Дівчина їхала на село з потайним дорученням батька: викопати в льоху ящика... Одгодований кінь наче під гору біг. Місяць освітив шлях. Поглянула на нього Міра й затремтіла: привиділось їй, що то не місяць, а освітлений фантастичним світлом череп людскости. В обох думки всі — на копитах коня. Нелюдським жахом просякнута кожна риса, кожен мазок пензля цього гігантського полотна голодного степу в мертвому сяйві місяця...

*

В Улясиній кімнаті світилось. У великому фотелі сиділа Марія Віссаріоновна Білозубиха й слухала розмови Улясі з Горпиною. Уляся латала чоловікову сорочку й казала:

— В революцію особистого кохання не должно бути. Революція всі сили забирає...

Горпина сперечалася, ніби одбивалася:

— А коли революція буде десять, двадцять год? Таже скільки вже нам того життя зосталося? Вдруге молодію не будеш. Бери, хай пай своє кохання, поки воно є...

— А діти, Горпино...

— Ет... Діти! Діти повиростають, покинуть тебе немичною, старою... Хіба дітям твоє кохання потрібне? Їм дай куток, шматок і пестоців: у дітей своє, а в тебе своє...

Стара Білозубиха задвиготіла драгливими щоками й проплямкала:

— Не сподівайтесь на дітей і не вірте кохання. Діти беруть од нас і коханці беруть. Коли не самі за себе, так нікому за нас подбати.

— Оце я й кажу... Оцеє саме! Революція — одно, кохання — друге, діти — третє, робота — четверте, а все разом — одно, життя. Щоб задовольнити себе на зиму, не засажуємо цілого городу цибулею, а хоч по грядочці вузьенькій та й усього понатикаємо... Хоч я й мати, а не хочу дивитись на світ очками своїх дітей...

Уляся сперла своє гарне засмучене личко на долоні й зідхаючи протягла:

— Щаслива ти, Горпино... А я не так... Мені вже щось одно...

Тут скрипнули двері. Улясине личко скривилося у відьмине й голос став грубо-різким:

— Яка в тебе морда? Які руки? Чого не вмиєшся, сатана ти чортова?

За дверима ляск долоні, дитячий плач і материна лайка. Горпина задеревеніла вражена. Стара проплямкала:

— Як вбралася до нас Верболизиха з своїми дітьми, Уляся всі методи її виховання собі перейняла. Щастя, що Івана Степановича немає, а то знов заколотилися - б.

Перегородом увійшла Уляся. Ховала очі. А помовчавши:

— І таке убоїще росте з цього Тараса... викопаний батько!

Горпина зсунула брови. Гнівno так:

— А він тебе прохав, аби ти його породила?! Хто йому батька вибрав? Пустила на світ, так дай йому щастя дитяче; бо хто знає, яке буде ще життя...

У дворі заїржав кінь. Колеса... Стара, почувши Мірин голос, сердито з фотелю і до дверей кімнати свистячим пошепотом: „Бай-стріючка... Ведмеже насіння... гадюка...“

Міра цілувалася з Горпиною і Улясею. Витягала із-за дверей Улясиних дітей, цілувала їх:

— Що це з дітьми, Улясю? Чого вони такі... такі боязкі стали? Тарасочку... Олюню... Катрусю... Павлику... Це-ж я, ваша тьотя... А що я вам привезла? Що з дітьми? Мене бояться?!

Іван Степанович кинув кашкета й з-під брів уїдливо:

— Не діти, а мати відмінилася... була—була рідною та й стала мачухою! Марксизмом... книжками зачиталася...

Міра дивилась на Горпину. Горпина мимохіть гукнула:

— Улясю, адже-ж Міра Вікторівна одпочиватиме у Семеновій кімнаті?

Господиня неймовірно огляділася. Зчервоніла. І наче вкраденого витягла з кешені ключа і деревляно:

— Авже-ж... А якже-ж...

У Семеновій (раніш Берти Карловни й Міри) кімнаті дівчина обвила міцно шию Горпини й здригаючи плечима сховала своє мокре обличчя на грудях жінки. Мовчали.

— Рятуй мене, Груню... Рятуй мене... Мені немає кого шанувати, нікого любити... Була в мене ненька, був тато, брати, сестра і Берта... О, якби ти знала! Кинули мене в річку з екскрементів і кажуть: це — життя! Проводирі революції — українські патріоти... Неправда, неправда! Злодії! п'яниці! розпусники! Революція... Україна... Бур'яни, де ріс хліб... Вовки очима світять... Матері дітей своїх... Рятуй мене... Всіх загубила... Нікого в мене... Рятуй...

Сміялась. Плакала. Глибоке ридання трясло всю істоту... Важко стогнала. Тримала Горпину, як людину, тримає в бурхливому морі уламок з човна. Горпина горнула до себе тонке дівча і вискрібала мозок, наче тісто з макітри єдиною думкою: чим заспокоїти?

Через вікна місяць - прожектор шукав своїм мертвим світлом... Кого? Що?

XXII

На волості червоний прапор. Нижче вивіска: „Житняківський Селянський Революційний Комітет“. Наближується оранка, а на селі чоловіків стільки, аби не забули, які вони бувають... Діти-підлітки за хазяїнів: у тринадцять — чотирнадцять год з таким гонором зциркує слину через губу, палячи цигарку, і так загинає лайку... Ще й до дівчат на вулицю та все груди рве на чоловічого голоса. Дівки й таким „ухажорам“ раді.

Максим Птиця наче приріс до горна своєї кузні. Та й то... На ніщо звелось хліборобське знаряддя в жіночих руках. Ні плугу, ні

борони, ні коси... Всі покидьки пішли в ход. Клепає, паяє, гострить коваль... Гудзиків Петрик біля міху... Максим скрізь з Петриком. Самі й їсти собі варили. На ніч хлопець ішов до матери, а Максим світив у своїй халупі до глухої ночі!

Якось сидів Максим уночі... Таки й пізно, коли це у віконницю хтось. Вітер? Собака? Прислухавсь і гукнув:

— А хто такий??!

— Впустіть, то й побачите!

Голос жіночий, молодий і вимова чужа, гаркава трохи. Обмінялися ще десятком-другим слів... Одчинив.

У кімнату вийшла... Чи воно дівка, чи вже й молодиця? Максим не міг вирішити. Чорнява. Худорлява. Облуплений ніс. Зашмалена. Вгледіла шматок хліба, засяяла вся побожністю, приступила до нього і як перед причастям схилилася, у руки взяла, наче святиню й... поцілувала.

— Їж, небого, на здоров'ячко!

Впала навколюшки і губами... губами ноги ловила... Витяг Максим з печі куліш. У миску насипав. Налив молока в кухоль... Усміхнувся:

— Оце й вечерея... Їж, небого, на здоров'ячко!

— Та це ви самі й живете?— неймовірно дивлячись на вечерю, запитала. Одповів:

— Сам...

І вийшов з халупи. Білки очей і зуби в неї так білили, що аж в очах рябіло. Ходив по подвір'ї, а в голові думки: статті „Правди“, житняківські події і ця невідома... Та хіба-ж прилутуєш до глини залізо?

Заким повернув до хати, невідома вже повечеряла і банила казанок. Максим, наче не дивлячись, протяг їй шматок мила (Горпина зварила на цьому тижні) і буркнув:

— Там у печі є чугун з літеплом... Може побанитись треба... Рушник он, на жердці!

І кинувши свитку на лаву, сам ліг на полу, одвернувшись до стіни. Невідома обережно плюскала водою. Максим стежив очима за тінню на стінці. Заснув — не зчувсь.

Прокинувся від пристрасних поцілунків... Глипнув очима: вже почало сіріти в щілинах віконниць. Боровсь з обнимаючими руками Вирвавсь.

— Що з тобою, небого?

Світила в північній білками очей, зубами й важко дихаючи, одповіла:

— А защо-ж ти нагодував і ночувати пустив?!

— Звідкіль це ти така і як тебе звуть?

— З Херсонщини... голод у нас ще більший... Я — Домаха Повна... На Полтаву пробираюся.

*

Ледве здійняв голову... Невдоволеним голосом:

— А хто?

— Аполоне, вставай... Чека заарештувала більш сотні. Ідуть до нас... Ось спідниця, косоворотка і червона хустка. Швидче. Немає нічого в столі? Золото не забудь... Хами... Виродки...

— А ти, батьку?

— Поїду в Житняки на тиждень! Чогось Міра не повертається... Коли буде змога — за кордон їдь... Нічого донкіхотствувати: Україна — Україною й залишиться, хоч би й всіх нас розстріляли, а смерть — не життя.

— Ти, батьку, у філософському настрою сьогодні?

— Погоняй швидче, х-ху-у! Ну, щасливо! Приведи боже зустрітись на вільній Україні... Тільки часу не гайте!

Оглянув обстановку кабінету. Малюнки. Килими. Таку вигідну фотелю англійську. Колекцію люльок на каміні. Взяв до рук товсту теку Члена Правління Спілки Споживчих Товариств з срібним написом: „Другові - товаришу Віктору Федоровичу Білозубові—Губерніяльна Земська Управа 1917—1918 року“. Невже здіймуть і на нього руку?

Пройшовсь кілька разів по кабінету. Зупинивсь. Наче гострим ножем зняла скальп з голови думка-передчуття: „Можливо ще сьогодні ввечері тут сидітиме хазяїном більшовик-комісар, тоді як він ваятиметься десь розстріляний...“ Сини, Муза з чоловіком — всі втекли, а мати захорувала на запалення легенів... Не сіяв цього року. Хліборобської праці хотілося... Згадував свою землю, пригадував інформації про її запущеність... Стискував кулаки і, забувши про все, бігав по килиму, захищаючись від гострої потреби дикої помсти... Чув у своїх м'язах надлюдську силу.

— Вітя, кава холоне... Що з тобою?

Старий сердито одкинув з свого плеча руку Бerti Карловни... не глянувши на постаріле, заплакане обличчя. Замкнув двері. З кутка в кут. Перед його очима проходила його земля. Власна земля. Він знав кожний її шматок. І кохав її творчу силу... Уявив бур'яни... шкідливих звірят... І вовчі зграї... Застогнав. Сипав найніжнішими словами, вимовляв по дитячому пелюстні назви... Скуб сиве волосся... Над вечір вийшов з кабінету худий, з кременним обличчям:

— Не покину своєї землі. Хазяїном чи наймитом, а зостанусь при ній!

Тяжко тоді заридала Бerta Карловна в їдальні.

XXIII

Перед великоднем приїхала з міста Максимова жінка з своїми чотирма дітьми. Голод погнав на село. Звали її Ольгою.

Ольга на тютюновій фабриці весь час робила. Партійна з 1916 р.

Приїхала Ольга не з порожніми руками, а з партійними папірцями та з червоною книжечкою.

Пішла в сільревком, у школу на вернула, до закинутої лікарні зазирнула, з людьми по дорозі погмоніла. Додому прийшла ось з яким програмом — до сонця вдвох обміжковували.

А про Ольгу по селу приказку вже пустили:

— Приїхала пава — в неї очіпочок червоний-штопненький, клоччя видно. Сама з вельможних — у Харкові по наймах тинялась, корости набралась і нам принесла!

Приглядається до братової Горпина:

„Оттака миршава, куценка, такими думками ворожає!“ А Ольга слово на слово як папірець, та все слова великі, занозисті, бурштин-слова.

— Без жінок — нікуди! Треба жінок по нашому облямати. Хай розкумекають, що й вони люди, а не машини для виробки дітей. Хто у вас з жінок є помозковитіші?

— Параска Швидунка, Ганна Шляхнова, Оляна Петренкова, ще... такі, що кожна двох чоловіків за пояса заткне.

— Коли перше свято?

— Та післязавтра не робитимуть...

— Добре. Післязавтра скликаємо геть усіх жінок! Ти, Горпино, зробиш доповідь про права радянського жіноцтва, а я буду про те казати, що можна зробити жіночою спілкою на селі.

— Ольго... та зроду, звіку... Та тільки осоромлюся... мене протюкають тільки.

— Пусте: мозок у голові — язик у роті, а більше нічого не треба! Ось тут дві книжечки й журнал: прочитай, обмізкуй та своїми словами й розкажеш.

Горпині аж дивно стало: і чого вона злякалася? Одразу-ж за-сіла за книжки: за два роки вона до них звикла добре.

Перечитала, собі на папері записала, що після чого казатиме і вже тільки в голові думки, наче в печі горшки пересовує: куди що краще: до полум'я, чи до жару.

*

Жіноче зібрання в школі зробили. Одно таки те, що соцькому строгого наказу Ольга дала, щоб безпремінно усі дівчата, молодиці й баби прийшли, а друге, що сама Ольга веїх дуже зацікавила. Наби-лася повнісінька школа.

Де ж таки? Максимова жінка (пам'ятали-ж хлопцем). Настояща табашниця. Стрижена, комуністка. Чотирьох дітей має — мати, а не шльондра яка. Червоною хусткою раз-у-раз запнута. І цигарки з зубів не витягає. І де таку бідолашний Максим на свою бідну голову витяг?

Ольга з Горпиною перечасували, поки всі зберуться, у вчитель-льок, а тоді вже вийшли. Сидять і стоять баби, а обличчя у всіх такі побожні, покірні та привітні, наче в церкві.

Горпина глянула. Вона дуже добре знала жіночі обличчя у вся-кому вигляді, але ці аж ніяк не була в силі терпіти.

Обрали в президію вчительку, бабу Теклю, Ольгу й Горпину.

Виступила Горпина і почала прямо рубати:

— Дивлюся я оце на вас, і мені здається, що це ви у церкві стоїте: — оце ми грошики дамо, лоби похрестимо, поклони поб'ємо і хоч в рай нас беріть, такі ми святі та божі. Не люблю я такої брехні та такого лицемірства!

Ольга непомітно смик Горпину за спідницю, а та й буркнула:

— Мовчи! Знаю, що роблю!

— Гляньте на своє життя. Солодке воно? Добре вам живеться? Ви тільки те в голови візьміть: наші чоловіки були кріпаками у па-нів, а ми з колиски й до смерті кріпаками у чоловіків. Та кріпацтво знищили чоловікам, а нам ні... як були ми невірними, як горювали ми кріпачками, так і осталися... що хочать чоловіки, те й роблять з нами, як хочать куражаться, куражаться, мордують — хто їм забороняє?!

Та мене он так вбивав, що водою одливали, думали — вже мертва: тижнями гнила у ліжкові з побоїв, та наче так і треба. В хазяйстві хіба-ж не ми робимо на всіх, а буває й за всіх, а які в нас права? Хлопчик-немовлятко вже наділ землі має, а жінка, що сама оре й косить, — ні?!

Ловлять баби слова, обличчя втирають од поту, а деякі тонко-сльозні — й сльози... Горпина каже й каже — і немає в неї ні одного слова вигаданого, ні одного слова з чужого язика — тільки своє, наболіле, в самотній праці виношене. Тремтить голос, сльози на очах, руки заломлює, а баби, молодичі, дівки:

— Так, так...

— А правда...

— Тяжка наша доля...

— І ось радянська влада визволила нас. Радянська влада кличе жіноцтво на допомогу... Ленин он як сказав!..

Слухають баби. Дівчата й про насіння в руках забули, а Горпина викладає права радянської жінки, яких ні в одній країні жінка не має... Ніде в світі!

Скінчила, червона вся, а очі сяють. Сіла, а серце в неї калатає на всю класу. Сама бачить, що добре.

Ольга:

— Може є у товаришок запитання. Хто хоче запитати т. Горпину? Мовчання.

Жінка завідуючого школою Ульяна Вікторівна запитала:

— Яке право має жінка при розводі, коли в неї остаються діти?

Баба Вівдя примруживши очі:

— Хіба ти, Горпино, у камуниськи записалася?

Тітка Мотря:

— Чому всі камуниськи палять цигарки?

Посипалося багато запитаннів. Ольга приглядалася, дивилася, а тоді буркнула:

— Біля сорока зборів жіночих одбула, а вперше чула таку доповідь і такі запитання!

Наче води в роті понабирали колодязні лідери.

Розпитує й висловлюється переважно мовчазний молодняк.

Ольга тільки пахкала цигаркою, коли додому поверталися.

Горпина невгаваючи балакала: з десяток бабів провожало їх до перелазу. І коли погасили каганця і Ольга вмошувалася біля своїх дітей, Горпина з своїми, протягнула робітниця думку наче собі самій:

— Сьогоднішнє зібрання багато жіночих мозків обрадянило!

Це почувши, Горпина одразу ж кріпко заснула.

*

— Я, Ольго, чого не люблю, того і в борщ не кришу! — одмовляла Горпина.

— Та чого бо ти? Іч, смиренниця!

— Не люблю виставлятися наперед... Я он змалечку тут та й нічого, а ти приїхала, он скільки зробила. І школу паливом забезпечили та підправили, і дитячий майдан відкрили, і свято Восьмого Березня відбули як слід... А кажеш мені, їдь... за чужу спину й

зроду-звіку не ховалася й не буду. Їдь сама: ти й діло краще там зробиш і виклопочеш, що треба, і послухають тебе...

Це мова йшла — кому на жінвідділовський з'їзд їхати. Довго Ольга не згоджувалася, та переконала її Горпина. До того ж і Максима побачити та підгодувати його бідолашного треба, що за партійною роботою з усякими небезпечними командировками на невіть-що перерився. Радили-радили й вирішили, що Ольга й дітей старших забере, скучили ж за батьком.

Діти вскач. А мати — Горпині дещо одібрала з святкового вбрання в обмін на продукти: з голими руками та ще з трьома дітьми в місто й не потикайся.

Пішла Горпина по багачках... З ранку пішла, а повернулася аж над вечір: ледве чувала притягла. Два пуди борошна пшеничного ще й у Килини залишила.

— Горпино, то це за моє барахло стільки? — заграла весело очима Ольга.

— А що б ти думала? Бісові куркульки щедрі за ганчір'я — чорт їх не взяв!

Промовчала, що до Ольгиного вона й свого чимало додала. Тут іще вибори. Людей багато коло сільревкому зібралося. Виступив голова з доповіддю про міжнародне становище РСФСР (нарочито посилав у повіт за числом Московської „Правди“, де була видрукувана промова на цю тему), після нього казали ще декілька. А ось і вибори на з'їзд повітовий позапартійних селян.

По натовпу сердитий гомін: „Коли там по з'їздах? — Тут хоч би з полоттям впоратися та й косовиця!..“

А в Килини своє лихо, вигонить її Ситник Мехтод з хати... Вона прийшла на сход, щоб поскаржитися на багача, в неї своє пече:

— Вижене з хати. Ой, вижене...

Ситник стоїть збоку оддалік і боїться:

— Ну хіба ж не стерва баба?

Казав підпарубок Степаненків: йому було гонорно й боязко:

— Пощо ж громада зібралася. Всі як в рот води, а тут же... земля нам... Влада тепер чия? Знову ж таки і наше міжнародне становище... — Громада губи розтягла: сміятися збирається над промовцем безвусим, чи жалітися комусь. У кожній голові своє пекло, а те, що чули, так, аби одбути повинність, пропускали у вуха через п'яте-десяте...

Кожна влада себе вихваляє... Чули вже... А до чого воно? Пощо з'їзд? Хіба це їм треба?

І в очах затаїне: „з жиру казяться з революціями, з'їздами усякими, а нам он аби з городами та сіном до жнив вправитися!“

Килина нічого не бачить:

— Вижене... А без хати в холода... Тут і так... сьогодні гам, завтра — няв... а самі ж не розуміють... Батько десь воює...

Хтось промову держить.

— Війна та революція здорових позабирала, а каліч кинула, як знаєте, так і вправляйтеся з хліборобством, знову жінки одні... Вибрати б таких, хто для роботи не способний, потому гаряче урем'я!

Кричали й надривалися жінки. Наче й не до діла... І не так би треба. І не тими словами... І хто розбере. Та цим Житняки жили.

Одробіток усіх загриз. За один раз — тричі й п'ятеро давай. Кричали, мліли: „ой не спроста сход... не спроста з'їзд саме в такий час. Гаємося тут. Вони з жиру, а тут...”

Не витерпіла Килина, вискочила на дошку:

— Ви тут про з'їзд... вам видніше, та ви ж поїдете, а мене з хати вижене, як пить дати — вижене!

Мехтод Ситник поза спинами — спинами назад... За ним дехто...

— А що я буду в осені?... Та я ж не орала й не сіяла! А діти що-дня: гам та гам! І мамо — дюдя! Йому гладкому добре з трьома коровами, хоч в списках і одна значиться за ним, — роздав по людях та молоко-масло забирає тільки... Та обсіявся... Мій десь воює й досі, а я з дітьми... тут про робочу совіцьку владу казали. Про бідноту, а тільки чому ж нас багаті та дуки з наших хат? Он пряла я йому цілу осінь і зиму й весну... Ось руки які? — пучки які? А він: вибирайся геть!

Охрипла Килина розповідаючи. Всі знали її історію, а слухали ніби нову новину... Хороше слухали. З повагою.

Ольга хитнула на Килину головою:

— Треба її на з'їзд вибрати; таких туди треба!

Всі губи розтягли. В сміх... Старий голос діда Савелія:

— Дітей наплодила, а вигодувати не знає як. Ще й вихваляється. Про це треба думати було, коли з чоловіком лягала.

Горпина скочила поруч з Килиною; обвела очима громаду, чоло впоперек зморщивши:

— Так, так, діду Савелію! Ви й мене зі сходу з дітьми гнали... Пригадуєте? Завернула революція життя по-нашому тепер. Не хочете йти з нами, залишайтеся коло могили своєї. Чого смієтеся з Килини? Що її скривдив Ситник? Хто за Килину заступився? Глузувати тільки вмієте...

— Правительки наші тепер!

Дзвоник голови зігнав глузливі посмішки з селянських облич. Сход вибрав семеро: четверо чоловіків і три жінки: Ольгу, Килину й Параску Швидунку.

XXIV

Липнева неділя була.

Споживча крамниця давно зачинена. Карпо десь з загоном повстанським. Ольга другий місяць у Максима в місті живе. Вибралася Горпина до льоху потайного — давно не прибирала там. Придивилася. Є пляшка з олією, діжка квашеної капусти, часник, картопля. Окремішньо й пічечка, книжки, газети, зброя.

„Семен тут шість тижнів взимку вижив, голубчикок. А Петро-москвич мало не два місяці... Та ще ж і в холода... Тяжко йде по нашій землі революція. Ой, тяжко, хто знає, може мій льох ще у такий пригоді стане, що ой-ой!“

Прибрала все. В подвір'я увійшла, аж біжить її Петрик.

— Мамо, бандити на конях, та все не з нашого села... Розпитуються комуністів... А Коцюренків Микита прямо на наш двір вказав, каже: — там комуністка у червоній хустці стрижена живе!

— Не наші, кажеш? Мерщій дітей склич і сам повертайся — синові Горпина казала, а сама бігцем у хату. Треба ж поховати дещо. Туди-сюди повернулась, коли вже кілька душ у дворі. Бородаті, з рушницями, п'яні.

Вийшла на поріг їм назустріч, а Яриночка з садка до неї ручки простягнувши біжить попереду дітей:

— Тьотю, я!.. тьотю!..

Коцюринків хлопець Микита пальцем на дитинча:

— Ось, ось, дівчина комуниськи!

Високий гладкий бандит з перев'язаною кривавою ганчіркою головою, й оком не зморгнувши, настромив на списа жваве дитинча:

— Оттак усе кодло треба!

Спис проколов живіт, була жива ще й дико верещала, то дригаючи ручками-ніжками, то тільки очима з гори кров'ю налитими поводячи.

Петро Докійку та Маринку за руки та вихором назад, а Горпина .. рота роззявила, губами ворухить, руки до дитини простягла, очей од неї одірвати не в силі, а з уст нічого... язик набряк колодою й щелепи звело.

Хвилина, друга, третя.

А - а - агр-гррр!

Хрипить Яринка, кров по спису з неї цівкою...

Горпина підійшла деревляними кроками і пошепки хрипить:

— 'ддайте дитину, нащо... Брата мого воно... безневин...

— Розтуди - перетуди! Давай комуниську!!!

— Та й цю треба випотрошити: раз з комуністами злигалась!

— Вона усіх жінок у камуниськи записати хоче... Ця тітка Горпина все одно, що камуниська! — виказував Микита з перелазу.

Обступили Горпину бандити. Дужим рухом одкинула двох од себе, кохту спереди рвонула:

— Глядіть, ироди, яка я комуниська! Дитину звірі 'ддайте! Як отаман Орел дізнається, буде вам за неї, п'янчуги чортові!!

Як не були п'яні бандити, а, побачивши папера з печаткою в Горпини, одступили.

— Це все шибеник отой нас підвів!..

— А де він?

Шукали Микитку, а й сліду його вже не було...

Впадали над Яриночкою та все дарма. Дитина мертва.

— Мученице манісінька... крихітко моя... Ридала Горпина серед подвір'я над невеличким тілом, геть заллятим кров'ю з вивороченими сіруватими кишечками та очима, застиглими у виразі нелюдського жаху й болю... Ці очі... Ці сірі в чорних віях братові очі...

Прибігли сусіди.

Коли Горпина закопала Яринку в садку поруч з своїм Павликом і сіла коло свіжої могилки, її суворо запитав Петро. Він стояв перед матір'ю й дивився строго чорними очима:

— Мамо, я знаю, ти спиш з Коцюрою!

Одповіла, спокійно тихим голосом:

— Це, сину, річ не про твій розум!

— Коцюра — отаман бандитський і ворог більшовикам!

— А тобі, Петрику, що до того?
— Сказала... Я ж — більшовик!
— Ти? Ще, сину, тобі підрости треба.
— Мамо... Мамо... Я по правді... Стомлений спокійний голос матери збентежив хлопця. Глянула Горпина на сина і наче вперше его побачила. Високий для своїх одинадцяти років. Худенький. Чорне кучеряве волосся над високим чолом. А очі й рот скривлені таким жалем і дивляться майже Яринциним передсмертним поглядом...

— Сину... Сядь, синочку, коло мене. Болить тобі що?
— Мам-мо, я питаю по-настоящому.
— Добре... Сідай... Ти ще малий, і не все тобі слід знати. Я... тебе більшовичка. Я роблю те, що... треба.

Петрикові губи усміхнулися, в очах зникло напруження, проте він неймовірно дивився в очі матери. Діти словам не дуже довіряють, особливо словам дорсслих... Та мабуть і в материних очах хлопець прочитав теж саме, що й почув. Сів.

— Ляж, Петрику, по-своєму...

Довгими осінніми і зимовими вечорами Горпина, сидючи на печі з дітьми, любила, щоб всі вони клали на коліна їй голови. Дивлячись в свої шестеро блискучих чорних зірок, оповідала вона казки або давні пригоди села чи свого дитинства...

Чула себе геть розбитою. Несамохіль почувала потребу в чомусь, щоб піддержало її, підбадьорило... Дівчатка пішли в хату з жінками, а тут Петрик з його питаннями...

Приятьельки Горпини затіяли обід по Яриночці справити. Горпина погодилася, та сили не мала одірватися од Яриночки, поки та лежала на столі, а тепер не знала, як одійти од могилок.

Петрик з учорашнього дня ходив, як не при собі. Він змалечку звик знати всі думки й турботи материні... І тяжко переживав хлопчик зміну, що сталася в матері з того самого вечора, коли до них зайшов бородатий якийсь дядько... Хлопець жив серед якихось таємниць, натяків... Мати часто мала заніколене і якесь замкнуте обличчя. Її не можна було розпитувати, де вона подовгу ходить.

Петрик ліг і втопив в матір свій суворий погляд:

— Мамо, більшовики — це бідні, а бандити всі багаті... А чому ж є серед бандитів усякі?

— Так, Петрику, більшовики за всіх бідних стоять. Пам'ятаєш: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся“!? Та не всі бідні знають, де їх захисники, а де — вороги.

— Мамочко, а діти... Всі бідні діти теж повинні єднатися?

— Повинні, синочку!

— А всі багаті діти є вороги бідних дітей?

— З багатих дітей, синочку, виростають багаті.

— Так правда? Правда? Багаті діти — вороги більшовикам... Он! Микита на Яриночку показав... І всі вони бандитам допомагають. Всі! Всі!

— Заспокойсь, синочку... Вже нам Яриночки не воскресити!

Повне серце Горпини різних чуттів: діти, брати, Ольга, Коцюра, більшовики, бандити, жінки, діти з голодаючої Росії і багато, багато інших. Багато думок в голові зв'язано з цими чуттями. Планів. Намірів.

Праці. Нові слова революційні в тих думках блискучими цвяхами забиті. Смерть Яриночки все переплутала: і тому певне так болить голова і коле гострим щось в серце, аж доводиться зуби зіпльовати.

Горпина на своїх дітей ніколи голосу не підвищувала. Її діти не то бійки, а й лайки од матери не знали. І ця розмова з сином пройшла для матери поза своїми думками, поза своїм болем. Самій дуже тяжко було. Про це не раз пізніше гірко шкодувала Горпина.

Мати й син побули коло могили, поки за ними прийшли й покликали до хати.

Вже добре звечоріло, а в Гудзиків у хаті ще чувся гомін. Їжи було небагато, та чимало набралось у жіноти об чім-порадитись, про що поговорити. Все розважити хотіли. А година в-осени яка? День був сонячний, а це чують дощ по шибках. Дівчатка вже на печі полягали. Тільки хтось про дощ згадав, а Маринка вже свитину на себе та на двір...

На неї ніхто уваги не звернув: діло звичайне.— Коли повертається назад дівчина, цівчить з сорочки, а сама така мізерна, худенька — дарма що вісім скінчилося їй.

— І-і, лихо моє, чого це ти так далеко бігала — ще застудишся!

Мати їй сумно мовила, голови не підводячи. А Параска перебила:

— Та на двір вона наче у свитині бігла. Де твоя, дівко, свитина?

Маринка очима під мокрими пацьорками волосся сюди-туди, а далі в плач:

— Яриночку дощ змочить, я свиткою її!..

Сміх і сльози. Ох, ції малолітні люди, поки то вони в життя увійдуть, щоб розуміти його дива й таємниці. Живуть обіч дорослих людей, все бачать і все чують, що навколо їх робиться, а переживають і розуміють по своєму, часто й куди дужче й болячіше за дорослих, їхнє лихо на себе приймаючи.

Горпині не діти свої в голові. Смерть Яринки роздратовала давні вагання сумління. Хто вона? На чиєму боці?

Давні подруги Параска та Килина страшать, що самі у Ревкомі донесуть про Коцюру...

Перестала Горпина по воду до колодязя ходити... Там вже про неї котрий день судять. Сама блукає в степу. Кохала Коцюру ще першим дівоцьким коханням. Як на смерть одважитись тяжко. Знову ж більшовики... брат Семен. Діти... Жіноцький суд.

Ніяк не зрозуміє Горпина, що з дітьми сталося... Де вони перебувають? Що роблять? Про що шепотять по кутках?

Останній наскок банди геть повибивав вікна-двері в школі, де майдан дитячий був. Попалив наочні приладдя й книжки, порубав парти, а завідуючого Івана Степановича різками висік:

— Не вчи в безбожницькій школі православних дітей!

Вчительки знову поховалися. Уляся з дітьми в Білозубівському будинкові живе, то нічого, якось не знайшли. Гуляють житняківські діти самі. Звикли ж на майдані за літо гратися.

Тиждень минають, відколи поїхала Ольга з дітьми. Делегати вже всі повернулися.

*

А тут одержала Горпина вістку, що завтра над вечір Коцюра з загоном приїде:

... „Треба припасів набрати, людям дати передишку та й більшовиків пополохати“ — написав їй. Дізнали про листа Параска з Килиною. Прийшли до Горпини в хату вдвох. Коли ж одважишся? Що це ти думаєш? З вечора до світання сиділи. Мусіла таки передати листа голові Сільревкому з сусідкою Параскою.

Голова Сільревкому з пакетом вірного товариша в повітмісто погнав. Телефона нема: бандити регулярно перерізували. — Комуністи, їх усього двоє в Житняках, озброєні сидячки ніч проспали...

Не встереглися. Нагрянув Коцюра, не завтра, а сьогодні. Не порубали, не розстріляли, а все разом над живими проробили.

Дав Коцюра наказ: — „Гуляй хлопці три дні й три ночі. Тепер у Житняках наша власть, а хутко і по всій Україні буде!“

А сам до Горпини. Як не прохала — ховатися й її не підводити, на цей раз на захотів.

— Плювати мені на всіх! Люблю тебе й ніхто мені не вказик!

Те, що отаман Орел-Коцюра в Горпини зупинився не ховаючись, одверто підняло на ноги житняківське жіноцтво. Баби харкали, плювали, кляли Гудзиху, як тільки вміли. Та всі як одна. Попівські прибічники по-своєму. Багатійки на свій лад. А вже бідна жінота, яка весь час в Горпині бачила прихильність до більшовиків і свою захисницю і порадицю, як грозою прибита ходила.

— З Коцюрою живе, он з ким?

— З бандитським отаманом!

— З багатчем, куркулевичем...

І де ж та правда на світі?

Ніч... День... Ніч... На волості трипотів жовтоблакитний прапор. Одпочивали по своїх хатах повстанці. Пекли хліб їм, прали, на осінь-дощі виражали своїх синів, братів і чоловіків.

Ранок. Порається Горпина коло печи: загадав Карпо млинців спекти та рибу засмажити на снідання. Порається, а сама й на себе не схожа. Відчай, пристрасть і докори сумління... А ще діти.

Хотіла дітей нагодувати. Не докликала. Пригадала зажурено, що й вчора їх не бачила. Напоїв Коцюра... З горя напоїв.

Лихі вісті йдуть... Бють поляків більшовики. Чека скрізь встигає: розігнано й знищено кращі загани. Махно б'є й розбиває Катеринославщину й робить наїзди геть по Полтавщині. Війна по українських селах. Голод. Війна.

— Як ті гади з усіх усюд лізуть на нашу батьківщину... Вбивають, грабують, руйнують... А до Петлюри сволота гетманська поналізла, команду в свої руки забрала. Я думаю до нього з своїм пробратися. Петлюрі чесні патріоти потрібні... Ось, диви, посивів... Наша Ненька-Україна... як уявлю її сграждання, на саме люте катування себе оддав би. Ти в більшовиків віриш. Хіба ти не бачиш, що між денкинями й ними різниці немає? І ті й другі — русифікатори: обом українська культура сіллю в очах... Про Донбас хіба забула, як Раковський Центральній Раді казав? Тікаймо вдвох, Груню! А не

хочеш, я сам... Кохаю тебе, та Україну більш... більш...— Ходив по хаті. Поклала голову на карниз комину. І вона: більше Україну, дітей коха...

Раптом забрязкотіли шибки. Що це? Земля затрусилася... Ще... Коцюра похапцем одягатися. Трусилася лякливо його обличчя... Руки до пістоля. А в Горпини заніміло серце і вдарило в голову: де діти?

Прибіг вартовий бандит:

— Пане отамане, за економією бомба розірвалася!

— Верхи туди!— несамовито закричав Коцюра на вартового, але вбіг другий:

— Пане отамане, червоноармійський загон з двома кулеметами! Всіх наших перев'язали...

— Коли?... Запінився, затупотів ногами Коцюра:— яким чином, падлюки?— І на місті пострілом вклав першого, другий втік.

Горпина вискочила на подвір'я. Перед нею Маринка з Докійкою захекані, зуби на зуб з переляку:

— Мамо, ми повбивали! Хазяйських дітей бомбами... а вони нас тільки каменюками. Ось!

У Докійки замість ока сизочорна гуля, а в Маринки розсічена губа.

— Петрик бомби дістав... Ловко! У нас також є настояща війна! Страшно.— Очуманіла Горпина, пхнула дівчат в хлівець, наказала лізти, хід потайний в льох завалила каменем. „В безпеці будуть покіль що“. Не сила була думати,— сховала дітей. До хати мерщій, аж там шлики з червоними зірками. Коцюра напіводягнутий, вже зв'язаний тільки водить очима й тремтить, як пес на човні.

— Горпино Гудзикова! Ви заарештовані. Через годину виїздимо до міста— не дивлячись на жінку, промовив начальник загону. Мовчки почала лаштуватися в дорогу. Одчинила скриню сорочок шукати й, наче б то пригадавши, до начальника спокійно-помірковано:

— Діти в мене. Троє зостається...

Старий свекор плакав у кутку на лаві... І його вибійчані штани лежали навколо нього з розв'язаним очкуром.

*

Що це?

Жіночий плач, жіночий рев, виття жіноче. Крізь двері сінешні глянула,— повне подвір'я розхристаних, розпатланих жінок. Всі. І Килина. І Устя... Натопт галасував у вухах верескливим ревом, ув очах метеликами жовтими, синіми, червоно-гарячими.

— Дайте мені її, сучку, розірвати!

— Дітей її... повбиваємо її дітей! Вона наших повбивала... Більшовичка! Анцихристка! Шлюха!

Тріщав тин. Червоноармійці сінешні двері приперли й стали під ними на всякий випадок. Юрба до вікон. Забрязкотіли на призьбу шибки, затріщали лутки вікон, двері...

Не з плохих Горпина, а стоїть од стіни біліша... сльози горохом по щоках. Не з страху, ні. Не за себе. Горпина тільки тепер розібрала значіння слів дочок. Це— матері забитих Петриком дітей... матері... Спадає на думку: кинутися їм в ноги. Хай топчуть, хай розірвуть...

Батько втік на піч. Коцюра пальцями зав'язаних рук хрумтів, заплющивши очі...

— Нічого не розумію! Що це жінки й матері бандитів? — питав начальник Горпину. Жінка ледве одповіла:

— Це діти у війну гралися. Мій син тут замішаний... я нічого не знаю більше...

Червоноармієць з вибитими передніми зубами охоче пояснив:

— Діти на дві армії розподілилися — білих і червоних. Командиром червоних — син — (хитнув головою в бік Горпини). Тиждень чи більше муштрувалася кожна армія: хазяйські синки й бідняцькі діти. По всій формі. Каменюками. Дручками. Сьогодні бій був, у червоного командира дві бомби з'явилися: одна розірвалася, ну і кілька душ забила.

Стрепенулася мати. А тепер побачила: в якій небезпеці був і є Петрик. Ці звірі - матері з легким серцем розірвуть її дитину... її чорноокого Петрика... Материнське чуття полум'ям вкрило все... Петрик в небезпеці... Петрик...

Кричать червоноармійці з вікна:

— Стріляти будемо, геть! — Рушниці з вікон в бабів. Побачили рушниці — одступили. Начальник загону руками заклопотано:

— Оце... їхав на бандитів, а довелося з бабами воювати. Бандитів на сполох взяв, а бабів мабуть не візьмеш.

— Невже стріляти будете? — Горпина до нього.

— Доведеться мабуть .. в повітря, щоб розігнати. — І до червоноармійця: грай збір: треба в дорогу збиратись!

В Горпини ще вистачило уваги запитати:

— Та ви ж натовлені... Сьогодні з міста і назад...

— Що це ви? ми ночували тут у лісочку. Це ви спали, поки ми у вас порядкували. І бандитів половили, і поснідати встигли.

Чує не чує Горпина ці бадьорі слова. Вона до тих гуків, що у дворі, прислухається. Сурма гула. Вулицею червоноармійці на конях поспішають у двір Гудзиків. П'ять підвід з арештованими везуть... Навколо возів рушниці на перевіс держать...

Охайнулися трохи жінки... До возів кинулися...

Жнива — гарячий час, а в це літо він був кривавий.

— Геть! Розійдіться! Геть!

— Заарештованих виводити будемо! Стрілятимем!

Начальник, побачивши якими прокльонами й лютим галасом одповіли баби, наказав стріляти по верх голів. Перший залп затихомирив і розрідив помітно натовп.

— Я тут кидаю дітей. Хоч би Петра забрати: розірвуть живого...

Начальник: Пропаде хлопець ні за що. (До червоноармійців): Гайда охочі на розшуки! Часу 15 хвилин. І запитав Горпину: — у вас же ще діти є?

— Я за тих не боюся! У голові братові слова: „Про ляхів ніхто знати не повинен“. Заспокоїла себе:

— „Аби до міста, там дадуть раду. Максим .. Семен... Товариші“.

XXV

Прокинулася, а голови не підійме... Рукою хотіла ворухнути — не ворухне. Усім тілом напружилася й тільки очима: кліп-кліп, ледве розплющила. Над нею щось біле тютюном дихає:

— Оце так молодчина, сьогодні! На цілу добу раніше... Тільки тихо, не ворухіться...

Запитала, ледве ворущачи язиком важкі слова.

— У лікарні, товаришко... Ось вам і пити вже несуть!

Ледве вимовляючи, запитала. Лікар не розумів, але виду не подав — заспокоїв:

— Коли будете слухатися, все скажу!

Втомилася Горпина розмовою такою довгою. Заснула. Коли через кілька годин прокинулася, коло неї сидить брат Семен:

— Здорова будь, сестро!

— Діти де? Дівчат з льоху забрав? Петро?... Видержав погляд твердо, ще й посміхнувся хитро:

— Не турбуйся, всі у Максима...

— Приведи...

Ще хитріше посміхнувся...

— Коли ти будеш слухняна і лікар тобі дозволить!

Підійшов саме лікар. Брат до нього. Лікар ласкаво — владно:

— Через тиждень, коли... будете слухняною.

Очима ловила братові погляди. Погляди тверді й хитрі, як залізні штахети на вікнах тюрми.

— Всі троє? — перепитала.

— Всі троє.

Втомлено заплющила очі й заснула.

Снила Горпина...

У пшениці на полі, кіньми й колесами столочених... у буйно-золотій пшениці з зерном, що сипалося з колоса... (перестигла на ниві пшениця...) сорок один зв'язаний... у синяках, крові... збиті... Команда ластівкою в блакить до сонця:

— Плі!...

— Плі!...

— Плі!

— За Неньку Україну! За самостійну й незалежну Укр...

— Йй-богу я не... знаю щось! Роз...

— Плі!

— Плі!...

Нашвидку презувалися. Коней випрягали... Це Карпо кричав: — „За Неньку-Україну! За самостійну й незалежну Укр..." то його був голос...

Чия ж то нива? Чотирі вози zostалися на ній і сорок один голий, розстріляний... Потовкли пшеницю... А зерно з колосків вже сипалося... (перестигла на ниві пшениця).

— Через тиждень... Буде вона хвилини тепер вираховувати, а що я скажу через тиждень?... Віриш, в очі смерті дивився не раз — не моргав, а її погляду сьогодні більше як смерті злякався. Я на два дні — казав Семен в повіткомі секретареві.

— Що ж, їдь на два дні... Навряд, щоб дівчата були живі: два тижні у льоху... їдь, тільки голову не загуби там, фронт ось-ось... братові чуття одно, а революція — друге. Голову бережи!

— Про це не забуваю. Я тільки льох огляну! Його ніхто не знає: і дівчаток може привезу.

— На два дні, товаришу Вовкогонє!

Крапка. Секретар витягає з теки папери. Забув про Семена.

Горпина надивитися не могла на Докійку з Маринкою, що дивом були врятовані Семеном. Дівчатка сиділи перед матір'ю худі, жовті, приголомшені обстановкою лікарні та страшним виглядом матери. Повільно видужувала від нервової гарячки...

— Дочечки мої... Ягідки мої... Квіточки мої... — голубила своїх дівчаток. Дівчатка, хоч і були добре вимуштрувані дядьком Семеном, не витримали й заплакали. Їх одразу ж ласкаво вивели з палати. У коритарі обступили дівчаток санітарки й сестри-жалібниці:

— Чого ви? Мамі ж хвилюватися заборонено...

— Так що ж, як страшно: мама на маму не похожа! — заливалася Маринка.

— Ні, похожа! І голос мамин і слова мамині, тільки од хвороби вона така стала, — виправляла сестру старша Докійка.

У жовтні виписали Горпину з лікарні... Ранками заморозки вже добре хватили... Боса вийшла в сорочці та спідниці. Докійка з Маринкою в дитячому будинкові...

У місті в Горпини тільки одна знайома: чулочниця, Бася Бурштейн, котра з нею в лікарні лежала поруч... Пішла до неї. Кімната в землі, вікна під стелею. В кімнаті самі ліжка... що ночі сплячими тілами вкривається вся підлога. Горпину не вигнали. Пожила тиждень і знайшла заробіток: в чулочну майстерню, де й Бася робила, поступила за мотальницю й гладильницю... Місяць пробула, за машину сіла — збільшився заробіток удвоє. Мізерний заробіток. Напозичалася скрізь, таку сяку одежину справила... Дівчаткам по неділях ледве по яблочку спромогалася приносити.

Плакали: додому просились, їсти нічого, чужі всі. Пригортала до себе, пестила... Сумували діти за селом, Петрика й дідуса згадували.

Що-неділі виходила Горпина на базар, між сільських возів ходила... Шукала когось з Житняків... Рідко приїздили: — сорок верстов, — шлях не малий у неспокійні часи. Розмовляла з земляками, розпитувала. Дивувалися, що так Житняки баба знає, а її й разу не впізнали: де ж таки? Вбого одягнута по-міщанському, худорлява по-стать сивої баби, з жовто-зморщеним обличчям і глухим з кашлем голосом, не могла нагадувати здорову, круглолиду красуню з чорними кучерями під синьою або червоною хусткою та гнучким соковитим голосом.

Переказувала дівчаткам:

— Ще наш дідусь живий. Бідує тільки дуже: живе жебрацтвом... У попа клуню хтось підпалив. Вчитель поденно ходить до хазяїв.

— Мамо, а Петрик?.. Про Петрика нічого не сказали?

— Нічого, дочечки...

Докійка з Маринкою що-разу починали свої розмови:

— Ось, мамочко, як дядя Сьома та дядя Максим прийдуть, тоді...

Зідхала Горпина. В далеких командировках брати. В Москві з сім'єю Максим. У Брянську десть Семен.

XXVI

Зарані збирається черга під в'язницею з кошиками, з вузликами, з торбиночками... Очі вбік, благаючи. Постаті тихоступні, в старенькій витертій одежі:

— Ну, що, як вам?

— Учора допит мався бути. А ваші?

— В Харків вивозять... П'ятнадцятеро... Всіх забрали... Чоловіка, свекруху, дочку, сина з невісткою, тільки з нашої родини. Не знаю... не годують їх... Доведеться в Харків їхати...

— Берто Карловно, я вчора вас шукала, щоб нарешті переказати... Слідчий Лисиця сказав, що наших у Харкові випустять через два дні. Мені сказав, тільки формальності якісь там пророблять.

— Як я вмовляла: їдьмо за кордон з усіма... Україну пожалів. А тепер цілою сім'єю і сидить... Знаєте, Ніна на третьому місяці... Ерос нервується за неї... Як я вмовляла: їдьте з Музою й Валеріаном! Вірите, карати за безцінок доводиться... їжа тепер для них головне... Ох, цей тифус... Не чули, не захворіли у вашій камері?

В шматки старого одіяла позамотувані ноги, в обдріпаній спідниці й поверх витертого плюшевого пальта білій хустці в плямах і дірках, стояла з п'ятьма вузликами Берта Карловна.

Довга черга... Вона нагадувала жебраків на східцях столичних соборів у великі свята. Постаті всіляких видів шляхетности й фахової кваліфікації... За тендітною постаттю Берти Карловни в „пролетарським вбранні“ копою під снігом стояв селянин в новому білому кожусі, ряси духовенства покірно горнулися до обдертих салдатських шинелів.

— Більшовики заборонили любити свою батьківщину... За злочин вважають.

— Чули? В п'ятницю тридцять двоє за одну годину в чека!

— У чека? До стінки?

— Кого??!

— Хто!??

*

Велика кімната. З вікон монастир на горі і колія залізниці гадюкою навколо лісу... На стінах портрети Леніна, Троцького й Маркса просто на паперових кутках залізними кнопками в багетні золоті рами... З-під Леніна муаряться брижі придворного вбрання імператриці, мабуть... З-під Маркса стремлять ноги, обтягнуті білими штанами. Багеті товсті, золотом висвічують... Диван зелений плюшевий з фотелями і стільцями—гарнітур новий. Стіл до писання. Пляшка з атраментом коло телефону й товстих три теки кинуті. Товариш Шкляр одійшов од вікна й, пробігши очима блокнота, позвонив:

— Віктора Білозуба... і всю компанію... Першим старшого... Червоноармієць стукнув рушницею повертаючись.

— Готово!

Шкляр випростав живіт одної теки: зошити, блок-ноти, великі шкарубки папери й фотографії купую лягли на зелене сукно. Червонуватими черв'яками длубалися в цьому барахлі пальці слідчого чека.

Одкрилися—замкнулися двері. Шкутильгаючи на праву ногу, увійшов Віктор Федорович. Він мав високі валянки на ногах і кролячий

рудий сурдуг за коліна. Мабудь спав, бо одна щока по-старечому червоню одбила визерунок плетеного мережева подушки. Очі по-шкляному блищали, непомітно вбравши в себе всю кімнату й зупинившись на постаті в чорній шкірянці й рудому кашкеті. Слідчий рукою на стілець і повільно:

— Сідайте... Як здоров'я?

— Подагра замучила, товаришу... Ні, я не палю цигарок... Дуже вдячний!—(а сам:— „Ну вже й наказали... Чека... Сісти запропонував і цигарки... Жовтороте ще... Тоже... чекіст“).

— Д-да... У нас помешкання того... тіснувате...

— Не так тіснувате, як вохке... З стін тече...

— Ви пробачте, що вночі потурбував... Розумієте, стільки справ, коли вночі не працювати,— дуже затягнеться слідство... А я вашій дружині дав слово не мучити вас довго.

Віктор Федорович наскрізь шкірянку прорвати рвався: „Невже вдалося Бергі підмазати?...“ Він цілком добре почував себе тепер. („Мабуть з паничів...“).

— Так, дружина моя бідна одразу осиротіла на п'ятеро... І головним чином,— прикре непорозуміння! Коли б радянська влада хоч почувала себе слабою, але Україна іншої влади не визнає і взагалі...

— Ось тут, перебираючи папери, я знайшов листи, от і загубив. Де ж вони? Ага!.. Лист від 9 березня 1920 року, пишуть з штабу самого Петлюри, справа йде про гроші і невеличку організацію, філію петлюрівської...

— О, прошу... Але ж то лист мого сина Аполона... Це зрозуміло, пише до батька і, як син, одверто пише про... свої справи...

— Цей лист є відповіддю на вашого... Зі змісту ясно, що син пише не тільки до батька, але й до свого однодумця...

— Це непорозуміння... Слово чести, непорозуміння! Коли б я був однодумцем, то це ж так натурально: був би з ними... А в мене є лист... листи, що мені пропонується портфель міністра земельних справ, і я... я... принципіально одмовляюся... Черновик мого відмовлення мусів бути в столі... Я... прошу вірити мені на слово... я...

— У ваших паперах знайдено список прізвищ, що належали до української аристократії з помітками червоним олівцем проти кожного прізвища...

— Аристократії? Прощу взяти, товаришу, на увагу моє пролетарське походження... Ви чомусь весь час бачите в мені аристократа, тоді як... слово чести нікого так за життя не ненавидів я, як аристократів... Зрозумійте моє життя, увійдіть в нього безпристрасно: хто я? Дівицький син скривдженої паном кріпачки... Як тільки почав розуміти мову, вже почув „байстрюк“... Ще перед самою революцією в губерніяльному земстві один пан забракував мою кандидатуру в члени Управи одним тільки цим словом: „байстрюк“... А ви мене аристократом?!? От хто дійсно петлюровець і хто організував тут петлюрівський губерніяльний штаб, так це кооператор Богоявленський та правник Кунтуш, особливо Кунтуш... А я що, я тільки сем'янин і хазяїн, слова немає, не раз я на радянську владу нарікав... за безхазяйність. За економічну політику. От Житняки... сад на 7 десятин, що давав би в хазяйських руках чистого золота на 15.000,—зараз

вирубують... на дрова!!! Економію Вerezубських... спалили, зруйнували... таж там одного інвентаря... на... на... все знищили... А машини з Америки були, дорогі...

З сумежної кімнати голос сердитий знайомими словами:

— Брешеш, інвентар дорогий вірними руками сховано...

Слідчий поморщивсь на одчинені двері:

— Товаришу Кислице, коли виспався — вилазь сюди, нічого невидимі гласи ізпускають!

— Не хочу брехливого собаку бачити!

— Громадянинне Білозубе, ви почали розповідати про Кунтуша і Богоявленського, як вони виражали лікаря Горулька в Париж з інформаціями про події на Україні...

— Так це було пізніше... власне перше засідання губерніяльного штабу одбувалося на початку лютого... Організацію штабу вів головним чином Кунтуш... Мене цікавило хліборобство, власне кажучи, сучасні ситуації, в яких опинилося хліборобство на Україні... Я на засіданні оце в листопаді... кілька тижнів тому усього...

Рука слідчого швидко бігала по папері, а очі пильно вглядалися в сиву голову... Червоноармієць вніс на таці дві склянки міцного чаю. Шкляр поставив перед старим, усміхаючись лагідно...

Збоку глянути: приятельська розмова за склянкою канцелярського чаю.

*

Поки йшов допит Віктора Федоровича, перед кабінетом слідчого в кімнаті з вікном, за дрібним залізним рештуванням чекала допиту черга. Високий довговусий правник Кунтуш заспокоював усіх. Ульяна Гордієвна в старій селянській одязі по-старечому трусила головою й незвично шамкала губами під довгим набряклим од сліз носом [вставні челюсті зіпсувалися].

Ерос обіймав Ніну... вони про щось шепотіли в кутку.

Міра гнівно казала несміливому Богоявленському:

— Ізверги! Вночі викликають і держать годинами. Ніяких нервів не вистачить... Спадково — хворі вони тут всі на садизм!

Ульяна Гордієвна беззубо:

— Стільки одного Віктора мучать...

XXVII

Горпина Гудзикова з головою пірнула в партійну роботу. Дівчаток своїх у кращій дитбудинок віддала, а сама об'їздила мало не половину України.

— Тов. Гудзикова діловий, серйозний організатор, яка про рекламу не дбає — казали про неї в губкомі й доручали відповідальні справи.

Що-дня читала Горпина, обмізковуючи, кожну статтю московської, „Правди“, пересилуючи незнання мови й важкі теми впертістю та товариською допомогою... З своєї губернії нарочито виїхала і тільки двічі мала вістку од Семена.

Партійки, товаришки по праці, — здебільшого юні дівчатка та й ті переважно з міста... Товаришує Горпина з чоловіками. Її обличчя

під різцем нового життя загубило безтямно-жіночі риси й набралось мужности й суворого виразу. Голову в шапці не можна було й признати за жіночу та ще й селянську—це було голе обличчя мислящого інтелігента-чоловіка. Обличчя, на котрому можна було прочитати силу волі й упевненість в кожному своєму крокові, і ні в яким разі особисті внутрішні переживання, або жіночі турботи...

Горпина з товстим портфелем під пахвою їхала в Харків на V Всеукраїнський з'їзд Рад. Сім вагонів делегатів тягло два потяги... Їхали з швидкістю сорока верст на добу.

Сніг доходив до шибок вікон, і часто комендант потягу командував:

— Товариші, гей! Треба сніг розчистити... Ось беріть лопати...

І кожухи і свитки делегатів провалювались по пояс в снігу з веселими вигуками:

— Хай живе диктатура пролетаріату!

— Гей, ухнем!!!

Горпина сердилась, кричала, одіймала лопати у хворих:

— Ну, куди поліз, т. Непитуший... У нього з чобіт пальці світять... Проженіть т. Івгу, в неї температура підвищена... На якого біса ми хворих на з'їзд прителюємо?! Тов. коменданте, не давайте лопат без розбору...

В снігах чорнів потяг ящіркою в сметані. Предвиконками з секретарями губкомів навперегонки орудували лопатами:

— А ну, губернаторе, ось тут напри!

— Гей, маршалку червоної шляхти, чого бісова невіро отстаєш?

І маршалки з синіми носами й губернатори, витираючи піт рукавами кожухів, напірали й ослобоняли сковзькі рейки залізничної колії... У тифусі лежав транспорт України. Банди чатували вздовж залізниць. Ніхто не був певний, що попаде на з'їзд.

Зате в Харкові коло театру ім. Тараса Шевченка (бувшому цирку) тріумфальні арки з червоными написами: „Привіт господареві української землі—V Всеукраїнському З'їздові Рад!“

І шпетно вбрані юнаки школи червоних старшин тримали почесну варту, чемно пропускали делегатів од настирливої юрби:

— Громадяни, розійдіться... Прошу, шановний товаришу делегаті!..

Горпина, випотрошивши свого портфеля по різних комісаріятах і накричавшись на зборах комфракції до того, що охрипла, увійшла в партер... Вечірнє засідання починалося рівно о 5 годині. Було за 10 хвилин 5. Витягла фунт житнього хліба—(пайок) та й почала заправлятися: з учорашнього обіду не було коли поїсти. Жує, а думками пече й колеться: туго розуміють робітники-партійці селянство українське, туго... Національне питання... Не знають. Всіх в бандити не рука...

— Гов, Горпино! Чом до земляків не признаєшся?

— Мо закомісарилась?

— Де ж! Рукою до неї не дістати!

Максим Птиця, Федот Скибка, Степан Шарий і Параска Швидунка—очима тепло всі блищать, обступили.

Горпина хліб в портфель, губи обтирає... Перецілювалися по селянському навхрест, по тричі... Що? що? Як? У нас...

Дзвоник розсипав слова. Посідали на свої місця.

На кону т. Раковський червоноармійським рукавом розмахує про міжнародне становище від одної стінки до другої.— Горпина придивляється до його чобіт з засніженими закаблуками... І кожне трохи картаве слово дощовою краплиною змиває буденний туман в думках, розхурделених зустріччю.

Максим не витерпів,—перегнувся через спинку крісла:

— Ми в економії комуну „Шомпол“ засновуємо!.. Усіх шомполованих збираємо туди...

Кілька губів навколо:

— Шш-ш! Шш-ш!

Повела очима Горпина: величезний театр заповнено кожухами, свитками, шинелями, де-не-де пальто зачорніє, чи заблищить шкіряна тужурка,—вирішується тут план державного життя України... Про її самостійність слова... Про бандитизм... Про Винниченка.

В перерві забули земляки про Житняки... про Винниченка й фронти, про бандитизм, загомоніли—сперечалися та розводили про новий земельний закон... Не жарт: на 9 років закріплюється земля за хліборобами.

Мало не до світанку січневого прогомоніли житняківці: ділилися з Горпиною своїм життям—будівництвом новим. Мова кожного була одмінною, і коли Скибка:

— Упросився старий Білозуб, хай він скажиться, за спеца в комуну... Хоче повчити нас хазяїнувати на всю руку, присягається, ніби про Везубівську економію все життя марив...

Птиця скаржився:

— Ех, не випускає Чека Кислицю, це ми б удвох знову на панських машинах політали б... І не зіпсувалися і не поржавіли... А в Чека він сидить за столом, в папери носа закопав, кажуть знаменито контрреволюцію нищить... Хто там знає, а на машинах тільки я розумію з усього села... Я тобі скажу... Та й дива було, коли машини повиягали з потайного винного льоху...

— А моя Кулина у жінвідділі днює й ночує... страху на парубків та чоловіків наганяє... Оце б зраділа, коли б побачила...—це Шарий.

— Сестричко, як же ти дихаєш? Петро не знайшовся? Оттоді, як повтікали вони хто куди з переляку, так він на залізницю подався... Зря тоді баби й бучу здійняли... Війна—таке діло... Микиту розірівано правда, а других тільки поранило, а більш налякало... Декотрі й по тижню додому не з'являлися!

— Та мені Семен розповідав ще в лікарні... Знаю.

— Максимова Ольга з дітьми на літо до нас збирається у твою хату. А батько—свекор твій—біля Максима підсилюється, старий-старий, а помирати й гадки немає...

— Ну а ти ж? Невже хліборобство навіки? Комуна ж, сама розумієш, багато мозків потребує, а в нас голів чимало, а мозків... Кидай город, тут і без селян справляться, й гайда до нас... По щирості тобі кажу: уся морока в бабах, як почнуть сваритися... розженуть комуну, зроблять з „Шомпола“ саму швайку! Переїзди, про тебе ми вже не раз згадували. Парасці та Кулині не витягти бабів удвох, а

Устя померла... Правда, є дівчата беручкі до громадської справи, та ще... Переїзди, Горпино... У нас і Тарас Шевченко в спідниці свій є!

— Еге, еге, Домаха Максимова в нас за Шевченка...

І так що-дня в одно били всі п'ятеро: „Переїзди, Горпино...“ Аж поки не взялася Горпина бігати скрізь ще й у справах житняківської комуни „Шомпол“; видирати гроші, інвентар, ордера, книжки... Поки не добилася для Житняків усього — більш не всилила. Вирвали житняківці з Горпини обіцянку по весні приїхати...

Після з'їзду поїхала Горпина до себе на завод. Закрутилася з головою в роботі. А тут ще проголосили партчистку. Засіла за політосвіту. Студіює „Азбуку комунізму“, „Політграмоту“. Ще ретельніше читає газети.

Тільки почала листи одержувати з Житняків. Іноді якого дописа про рідне село прочитає в газеті... озивається в грудях серце.

Турбувала й освіта дітей. У дитбудинкові обидві дівчинки все хорували. Про Житняки кожную зустріч з матір'ю тільки й розмовляють.

Горпина вагалася ще. Товариші сперечалися: що може село дати для освіти комуністичної? Знов затуманять її голову власницькі інстинкти... Власне хазайство... Город... Птиця...

Розбивали нудьгу машини заводу... Піде у літейний цех... Погляне навкруги: вогонь, рух могутніх машин, ритмічна праця людей...

А вночі снилися гробини, обвішані червоними кетягами ягід... Весняний запах степу... І чарівно вабила вивіска на економії:

„Комуна Шомпол“

XXVIII

Одчинилися в Горпиненій хаті всі віконниці. Привіз Максим жінку з дітьми. Тітку Химку договорив господарювати й поїхав. Ольга на восьмому місяці ходила. Завели курей, порося купили, ну, а город бур'янами вже заріс... Червень же.

Ольга читає. Що-тижня книжки одержує, а газети тричі на тиждень. Сидить у садку коло хати, або лежить, як не з книжкою то з шитвом. З дітьми гомонить.

Дивуються баби — судять...

— Чи ти ба? Хіба я не казала, що в комуністки записуються, щоб панувати? Подивись, Максим до нас свою бариню привіз.

— А дітей водить? Срамота. Чи то матерії на путні штанці не хватило? Тільки-тільки... грішне тіло прикрите.

Ольга чула тії осуди... Та вона вже за своє партійне життя звикла до того. Жінки мало поважають людей: те, що вони в інших побачать для себе незвичного чи незрозумілого, починають мерщій обсуджувати. А на селі тим більше.

— Доброго здоров'ячка, Ольго Тарасовно! Що, одпочиваєте?

Жінка крізь вуха тонке глузування і відповідає:

— Будьте здорові. Та вже... У нас на фабриці дух такий од махорки та тютюну, що очі їсть, дихати не дає, а у вас — розкіш!

— Та ніколи розкошувати: позавчора прала, вчора з тістом прогаялась, а полоти картоплю криком кричить. Треба бігти... — каже

тітка й сідає на перелазі. Цікавими очима розглядає чистий рожевий капот Ольжин, її дітей голих, в самих „трусиках“, і газети на рядні під яблуною...

— Авжеж, город така справа... відказує Ольга вижидаючи.

— Оце дивлюсь на вас, Ольго Тарасівно, та все дивуюся. Звиняйте, пожалуста, ніяк не приберу: чи то у вас матері на дітей не хватило, чи викройки не маєте з штанів та сорочок, що так своїх дітей водите? Аж дивитись прикро...

Засміялася Ольга. Це мало не двадцята баба розпитує про це:

— Лікарі велять дітей влітку так водити. Для здоров'я це. Сонце повинне все тіло добре засмажити, щоб м'язи та кістки дитячі кріпшали. Вони ж у мене голод пережили та мандрівки з військом, відтоді ще малоздоровні якісь...

— Оттаке скажіть! І вигідно: штани-сорочки на холода цілі і не недосушно, праці небагато... — ехидно сміється тітка; Ольга все привітно підсміхається їй:

— Та вже... Наука на кожному кроці вчить, як вигідніше жити та поменше робити. Людська наука машини всякі повігадувала і за людей всяку роботу справляє. Ось у вас, наприклад, скільки сили йде на носіння води, а в місті в нас у кухні кран одкрутиш і бери води, скільки хочеш...

Тітка Лозовичка вже закипає... Кінцями хустки витирає рота. Хилитає головою й сахаринить, як тільки вміє тоненько:

— Наука звісно... Через те мабуть всякі вчені газети та книжки читають, коли ми робимо, аж нам очі на лоба вилазять... Он мені через місяць родити... Тринадцяте вже, а як у жнива розсиплюся, то й серце холоне... — Уся червоніє. Підбирає губи. І враз злазить у бур'ян і кидає каменем одно слово: — Прощавайте! —

Видно, здержала себе Лозовичка, щоб не вилаятись. Подивилася її вслід Ольга та тільки подумала: „Чи добре то я зробила, що на село поправлятися з дітьми приїхала?“ Тиждень жила у Житняках, а кожній жінці голкою вже в очах. Мала Ольга два ситцевих просторих капоти: рожевий та синій. Скільки за них вислухала їдких натяків. А за дітей! Тітка Химка ще жару піддавала, розповідаючи по селу, що Ольга кожного дня яешню їсть, а Максим що-неділі гов'ядини привозить і панських наїдків.

— Кулино, га? Кулино, чого ти дурна й досі у комуністки не записалася?

— Ось, бабуню, у неділю запишуся. Одягну рожевого капота, носа вткну в газету і скомандую своїм Юхиму: „Смаж мені яешню“! Хрест мене вбий, правду кажу!

Це біля колодязя так, сміються. А під церквою плачуть:

— Була оце в Олені, бодай не знати й не бачити й не чути, що в мене й дочка є. Як записався у комуністи Степан — першо ікони попалив, друге — посадив Олену за букваря і оце вже друга дитина росте нехрещена... Поплакала я там, аж у серце шпигає...

— І як не плакати? Своя ж кров... І в мене, свашечко, не краще. Онук Петро, комсомолец, злигався з Свиридовою дівкою, пішов десь, записався і приводить у хату: „Оце, батьку й мамо, моя жінка Пріся“! А батько йому: — „А шлюб мабуть у кропиві брав“? А дівка смілива,

живе за невістку, стоїть поруч, тільки зчервоніла на виду... І що б думали?—живіт там ледве носить, а йому ж з осени на призов. Живий гріх, прогнівали милосердного...

Довго думала Ольга і надумала одразу вузол розрубати. З Максимом порадила. У сільревком ходила. Скликала жіноче зібрання. У шкільному подвір'ї зібралися. Ольга доповідь мала зробити про материнські права по радянських законах.

Як побачили за столом Ольгу в червоній хустці та рожевому капоті—замовкли всі. Ольга очима провела: всі стоять розпарені од задухи:

— Товаришки, посідаймо на траві!

Шкільний двір великий, шпоришем густо заріс. Посідали на зеленому килимові велетенськими біло-сіро-рудими квітами... Матерій ще немає: більш в полотняному та в чуваляному всі—де-не-де ви-мінняє чи старе на кому фарбою живою майорить.

— Де це ви, Ольго Тарасівно, на капота такого ловкого добули?

— У Москві на з'їзді делегаткам роздавали. Товаришко Параско, починайте!

Параска Швидунка одкриває зібрання. Обирають президіум. Дають слово для доповіді Ользі,—Ольга почала з життя мійських робітниць на фабриках, заводах та підприємствах. Розповідала про їхню працю та життя. Малюнки в жіночих журналах показала, як працюють... Те, про що розповідала Ольга, було її власним життям змалку, а тому все й виходило у неї ладно та складно. Про чотирьохмісячний при вагітності одпуск сказала. Про родильні притулки, ясла, консультації... дитячі садки:—про все—з малюнками в руках.

Роззявили рота жінки. Перебили Ольгу:

— Так скільки ти одержуєш жалування?

— 32 карб. 85 коп. що-місяця.—Одповіла охоче.

Серед жінок пошепт... Ойкання. Зідхання.

Як не схопиться тітка Лозовичка. У чувалянній спідниці і вишиваній сорочці. Лице в остуді. Живіт вперед. Руками розмахує. З рота слиною:

— Ну, не падлюки ви всі, коли так?! Єй-богу, падлюки! Власть селян і робітників... Чули? Чули? Та селянки тягнуть, аж жили в неї тріщать до тої минути, поки й дитина кавкне, а на третій день вже в печі горшки двигає! А через тиждень на ставок прати. Обдурили нас, обманули, прокляті. Робітникам в городі до влади близько, і всі права собі повибирали. Я, баби, так скажу, хай мене хоч розстріляють: власть у нас... падлюки, одне слово! Де це видно? Вона чотирі місяці може готові гроші получати, а я роби без передишки. Вона людина, вона жінка, а що-ж... що-ж я?!?

Розідрала на собі Лозовичка сорочку й біла кулаками в груди, сльози на очах блищать, а рот щербатий, великий слину котить... За нею попідводилися всі вагітні. Виставили свої величезні животи і кожна пальцем на свій. Кричали:

— У тебе є, а в мене хіба немає?!

— Ось мій!

— Мій ось!

— Хай тобі повилазить, коли мого не бачиш!

Параска застукала що-сили ковінькою по ганкові. Ольга встала й витягла зелену книжку, а за зеленою рожеву. Бліда сама і голос твердий та дзвінкий, наче й не її:

— Ось, гляньте на ці книжки. Їх у вас немає. Ця книжка, в якій одмічається, скільки я що-дня Радянській Республіці зробила за свої робочі 8 годин, а в цій записується, скільки я з свого місячного жалування що-получки податків, жертв та внесків роблю. Ось погляньте! Заробляю я сорок чотирі товарних карбованці, а на руки одержую 32 карб. 85 коп., а бувають місяці, що й менше. Ось в професійну спілку, ось квітанції робочого кооперативу, ось золотий зайом, ось на користь голодуючих дітей, ось на школи, ось три карбованці на газети, ось, ось, ось — це все зароблені гроші, що-місяця так беруть з нас!

А ви ж ще й те: квартира — тільки стіни. За кожную картоплинку дай гроші, кожне яйце — купи! А сім'я! А діти! А з ранку до полудня на фабриці коло машини. Додому прийду, — чи дітей годувати, чи прибирати, чи латати, а я ж ще й в комітеті не одному — на засідання бігти треба та й не голіруч, а з доповіддю. Вам добре лаяти всіх, хто книжки читає, а спробуйте самі їх почитати — побачите, що це куди тяжче, ніж людей судити. Дурний, безглуздий розум в тої, хто владу лаяв! Я запитаю товаришку Лозовичку, що вона корисного для влади за рік цілий зробить? На чий фабриці, чи заводі, або підприємстві працює? На своєму на власному господарстві! Ну, так хай же вона сама вигадує собі відпуска, а не владу лає! Заведіть у себе хліборобський завод та поставте його так, щоб земля у вас родила хоч стільки, як пан Везубський збирав, та налагодьте пташине, молочне, конопляно-лянне хазяйство, щоб ваші вироби усякі, борошняні, яєшні, молочні, продавалися у великих містах кооперативами, тоді будете ви не власницями-хазяйками, а робітницями! Чуєте? робітницями! Житимете у гарних кам'яних будинках, робитимете що-дня до півдня, а після одпочиватимете. Тоді й нам житиметься легше, а то ви не вмієте хліборобство як слід налагодити, за вами й робітники в місті голодують і ви самі не знаєте як живете...

Невже ви й досі не бачите, що самотужки тяжче хліборобити? От у вас по всіх Житняках кури бродять та все такий-сякий прибуток, а більше здіять, ніж користи від них. Та кожна з вас десяток яєць збере, та грудочку масла і тьопає з тим на базар у Кропив'янку за десять верст, поки дійде та продасть — день переведе, а купить усього пляшку олії та фунт соли... Хазяйки!.. У кожній сусідці злодійку бачите. Гуртом робити не вмієте. Зібралися б десять бабів, вибрали б грамотну, книжок про усе виписали б і розвели б у себе кури гуртом. Яєць заводських дістали б. З мійським кооперативом зв'язалися і сотнями в ящиках яйця доставляли б. Яєшний кооператив вам тяжко, не під силу. Чого ж ви хочете? Радянська влада оддала вам землю, а ви їй ради дати не зможете ніяк, а від того шкоду всій республіці робите.

Бачите які? Доповіди не дали мені доказати... Сухоти в мене... слаба я... Більш промовляти сили немає...

Ольга похитнулася й сіла на східцях ганку. Була як не в собі. Очі глибоко горіли. Закрила їх рукою. Вертілися, стрибали, як в

тумані, баби. Жінки дивилися на червону хустку співчуваюче: „Що не кажіть, розсердилася!..

— Тарасівно, може води принести?

Килина і Параска до неї. Баби сопуть в коліна. На обличчях тупе замішання...

Молодичка смішлива Килінка в голос:

— Оце... Черевата орателька й розкапустилася...

Одна сугула тітка:

— Горе нам, жінкам: за нашими животами й мозки не роблять.

Переходом почувся голос тітки Лозовички:

— Тарасівно, ти на мене не серчай... жисть так мене заїла. А тільки... коб ти не їхала на свою фабрику, а в нас тут позаводила копротиви... Може легче було б нам...

— А й справді, Тарасівно, поправляйся в нас та й зоставайся жити... чого тобі махоркою дихати?

Мовчанка розірвалася. Загули, заскрипіли, загомоніли голоси.

Коли розходилися, цокотали між собою:

— Камуниська ж з квитками, книжечками, а Лозовичка камуністів усіх??

— Та й Оляна свого живота виставляє й кричить, як недорізана курка...

— Я бачу тее... Та вже задобрюю... Та задобрюю...

— Заздрісно їй на наші кури!

XXIX

Житняки багато старого позбулись. По-перше, розкуркулилися... Голота малоземельна та безземельна, одержавши землю, почала над нею думками розкидати і так і сяк. Комітет незаможників заклали. Багато крику було і по хатах і на сході... Вилаялися в усі печінки, висварилися з ким тільки хотіли, а сільосередок компартії — одинадцять шомполованих — штука.

— На якого чорта кожен хату свою закладатиме та останнє спродуватиме, аби чорт-зна яким знаряддям розжитися? Дайош артіль хліборобську! У борг гуртом випишемо машини, конячі й волячі хвосты в купу, а обробка землі підряд...

— Га, так це землеустрій попереду треба підігнать!

— На чорта? Земля панська в нас: підряд у всіх...

— Дайош артіль...

— Гуртове — чортове: не їстиму — не спатиму, голий ходитиму та буду знати, що моє, скільки зроблю!

А таки в артіль сорок хат записалося. Коли привезли на провесні саківський плуг, борони та сіялку на комнезамовський двір (бувний Коцюри), сунуло все село подивитися.

— Що, до наших машин прикластися прийшли? Ми не попи — грошей за це з вас не візьмемо.

— Чудак-чоловік! І де ти, Степане, розуму набрався?

— Машини до мощей святих прирівняв? Чи чули таке?

— Та я за одного плуга десятка святих мощей не схочу. Великеє диво: собачі та конячі кістки ватою обкладені та тирсою напхані...

Плуг — машина достойна по всіх статтях: і землю спахає, і ваші мозки од бур'янів прооре...

— Свят, свят, свят... Плуга по людським головам пустити хоче! Людоньки, чи чули всі? Забильшовичився.

— Не хрестися й не плюйся, бабко, а підійди до нашого артільного плугу та приложися до нього, як до ікони Єгорія-побідоносця.

— Диви, диви — сміху! Кляне всіх і плюється, плюється...

Степан Шарий — голова комнезаму, Федот Скибка — голова сільради, Максим Птиця — секретар комосередку — все фронтовики — вученики Семена Вовкогона, коло машини пораяються, а самі веселі, аж сяють.

Голота, машини побачивши, до комнезаму сунула записуватися, — вигоду почули. Степан Шарий без комнезамських зборів записувати не схотів: на таке діло не уповноважений.

Голота потилиці чуха, махоркою до туману в очах з ротів кадить, про добірне зерно виписане (комнезамське) балака і похваляється машини потрощити, коли її до гурту не приймуть.

— Так про що ж ви раніше думали? Ми й розрахунки зробили тільки на свої двори. Завтра орати їхати, а ви колотитеся. Оборемо своїм, а тоді побачимо: може встигнемо кому ще...

— Та що ви, дурні вродилися чи що? Насіння виписали ще перед різдом на свої двори, а де ми теперечки для вас насіння візьмемо...

— Розтуди! Перетуди! Панами захотіли стати. І машини собі загарбали і насіння собі? Знаємо вас: на все село прислано, а ви собі загарбали. Розтуди!!!

— Як не нам, то й не їм! Гайда машини ламати!!! Спалити насіння — хай радіють. Як ми сами жінки, так нас і не беруть?

Знову жіноцтво, наче тая череда під кулеметами, бігає, реве безпорадно. Лідери поперед своєю охотою:

— Де це видано, щоб нас, злиднів, в артіль свою хліборобську не приймати? Наші чоловіки кров за совєцькую власть на хронтах проливали.

Баба Вівдя: — По якому закону? По яким таким правам?

А тут ще ночі темні. Добрі дубові клуні та сараї коцюринські, а все ж артільщики не спокійні — з рушницями артільне добро що-ночі по четверо стережуть... Що робити? Комосередок до півночі засідає...

У неділю сход скликали. Комнезам усе листування своє, усі доповіді перед усім сходом виклав. Делегати-незаможники, котрі за машинами та зерном їздили, про всі свої митарства розповіли. Декрет про артіль хліборобські зачитали і про сільсько-господарську кооперацію — правила... Розвиднилося трохи в головах, як мало не до вечера на сході простояли... Комнезам запис став робити вже для жнив та озимини. Жатки вирішили виписати. Угамувалися трохи.

Хазяї крізь зуби вбік:

— Голодранці пішли в танці! Голобоки пішли в скоки!

— Ех, пропав наш замір, куме! Та ми б у трьох якби взяли економію ув оренду... або тільки б сад один, то було б і дітям і внукам. Совхозяють... Совхоз.

— Та піт... Ко-о-му-у-уну затівають!

*

До кузні пливуть співи місячної серпневої ночі. Дівчачі. Парубочі.

У кузні сидить на пеньку і пише на ослоні помічник Максима Птиці... Блимавка мигає. Папір — клапті на звороті якогось плакату. Оливець - обгризок ледве в пальцях стримить. Вогник освітлює чорну попечену руку і молоде, ще й безвусе з гарячими очима лице... Високе чоло і тонкі скривлені губи. Біля ніг мотляє хвостом по чорній долівці пес.

Переспівали дівчата. Затихли й парубки. Блимавка от - от погасне... Кілька разів клав на коліна хазяїна свої лохмату голову пес і нагадував про себе приязним гарчанням. Писав... Одклав далі папери і надписавши на зім'ятому конверті адресу: Харків. Вулиця Карла Лібкнехта, № 11. Газета „Селянська Правда“, посміхнувся й почав перерахувати написане, підправляючи декотрі літери.

„Товаришу редакторе! У мене до вас прозьба: пропечатайте про наші Житняки. Село наше велике, а радянська культура у ньому ще й не вродилася. Молодь ніякого уніманія не бере, наче й не вона зміна революції. По других селах прочитаєш, є хати - читальні, а у нас, закинутих в глуху глушину, вона править за хату - свистальню. Призначають лекцію. Зберуться. Дівчата на підлозі ноги простягають, а між коліньми держать хлоп'ячі голови. Хлопці повитягуються мов коти на лежанці. Під час лекції дівчата дригаються, а хлопці регочуть. Скінчилось. Гармошка. Бубон. Танці. Досвітки.

Небо без зорь — темна безодня, досвітки в клубі — лихо народне. А в клубі не краще. Так само й туди молодь ходить аби попхатися, а бідне піаніно вже й голосу не одтягне. Хлопцям робота і вночі знайдеться. Каміння, що валяється біля ставка, треба позносити на вулицю, дістати верб та обкласти камінням. Хто їде вночі додому — мусить повертатися назад, бо очі ж бачать — заблудив, не на ту вулицю попав.

Та й пісень співають — краще б похрипли: „Ой, яблучко, куди котишся“ — це військова. „Вона красна ще й красива“ — це дівчача. „Ревела буря й дощ шумел“ — це комсомольська. Так у нашому клубі всі наші планові секції в махорчаному диму ревуть що - ночі.

Ще приїздив до нас інспектор політосвіти, тільки видать у нього неправильний мандат, бо виявив себе у Житняках за інспектора політтемряви. Пив і танцював з дівками, поки й штани йому в танцях не зп'яли.

Домагалися ми послати хоч одного в радянську науку. Вибрали парубка з бідняцької сім'ї і сам кругом цвях ще й з мідною головою, як кажуть. Хай би хоч один придбав кращі знання та червоне мислення. Ну що ж. Зібрали зібрання, вибрали призидію. Вибрали, постановили, а як готівкою грошей нічого, то й вийшов з усього того пшик.

Так що дуже в нас тоскно жити, бо нікоторого радянського виховання наша молодь не нюхає.

Іще прошу вас, редакторе - товаришу, — не проставляйте мою хвамилію у газету, а поставте Житняківський прометей.

З червоним комсомольським привітанням комсомолец Юхим Жебрак“.

Заліпив конверта. Подивився на нього... І заткнув за сволюка. Блимавку (шипіла вже) переніс до горна. Ліг на ослона. Вогник блимнув і згас. Не спав.

XXX

П'ять кімнат...

І фотографії скрізь, і виплетені скатерті на столах та комодах, і вишивані килимки на стінах та скринях, і квіти на вікнах, і чисті білі стежечки з одної кімнати до другої, кожен цвяшок, кожна цяточка про щасливе минуле нагадують. Пройде пан-отець по кімнатах свого будинка:

— А щось матушчина герань суха... забула ти, Мокрино, її полити.

Сумно-докірливо скаже до старої задеревеніло-стрункої Мокрини, що порається біля плити. Та білу хустку з очей зсуне та лагідно-повчаюче:

— А ви, пан-отче, візьміть он кухоль та й полийте... сили моєї не вистачає за всім та й самій...

— Так що ж? Чому ж мені не скажеш...

І пан-отець Сава бере покійно кухля з водою й несе обережно його в кімнати, човгаючи стоптаними капцями. Дивиться йому вслід вірна робітниця й тоскно головою хитає, а сама тільки й гадки має, щоб услужити, щоб догодити старому, — піклується про нього, як про хвору дитину. Та не легко й потрапити старому.

Спекла одного разу Мокрина піріжків з пряженою капустою і з рижом. Побалувати старого надумала, а він одкусив, піріжок на стіл, а худі в капшучистій шкірі руки до очей... здавив виски, та зчервонілими повіками кліп-кліп. Підвівся з-за столу і впав навколішки перед іконою Христа в червоній багряниці й терновому вінку:

— Живий в допоміжній вишнього... Камо піду... Аще взиду во ад... Тамо есі!

Брязчав золотий хрест об половиці, а слова псалма змивали старечі безсилі сльози. „О убійнім рабі божому Василі та упокоєній його їдеже праведній упокоюються“—молився, а по кривому горбу кінець золотого ланцюга на байковому підрясникові бордовому хитавсь і жовто-біле волосся навколо лисини мочалилось. Так і не обідав та вже весь день не їв нічого пан-отець. Запізно пригадала Мотря, що ці піріжки попівнич Василь полюбляв, якого в 20 році розстріляно в Києві з постанови Чека.

Другий син за кордоном десь: ніякої чутки немає... А весела, жвава Ніна одружилася з Еросом Білозубенком, втекла з-за кордону, посиділа в Чека, а це записалася в К.П.(б)У.— за три роки прислала одного листа батькові. Сповідь, що має сина на ймення Яр. Плакав старий над тим листом:

— Мокриночко, де ж тая правда? Брата рідного комуністи розстріляли, а сестра, єдина, улюблена сестра, в комуністки записалася?..

— І-і-і, пан-отче... тепер хіба що зрозумієш? Он Міра Білозубівна німкеню мамою називає та ще й рідною матір'ю її величає!

І правив старий що-неділі молебні: „о наставленій на путь істини і стезю добродетелі раби божої Ніни, о здоровій й благоуспєєній ея“; „о пугешествующем і плавающем рабе божієм Юрії“...

Тихо, як одна вівця за другою по хисткому містку, переходила руда отара, — минали дні в попівському будинкові. Ходив пан-отець служити в церкву так, як і все своє життя: час — в час, сам чистий

й у вичищеній рясі старенькій... Чи є хто в церкві, чи й нікого... пан-отець правив свою службу.

Нарікала дякониха:

— Йому, старому пеньку — вже не треба нічого, а нам з дітьми хоч під вікна йди! Про дохід і гадки немає, — щоб поклопотатися.

Титар Ситник, з колишніх багачів, до пан-отця кинувся:

— Пан-отче, що робити з оскуденієм віри?... Церква божа й по великих святах порожня...

Пан-отець подивився на нього поверх окулярів і тільки:

— А що ти з своїми дітьми та онуками робиш? Я вже забув, які вони й є... нікого в церкві не бачу.

— Пан-отче... я... так вони... не слухають...

Ситник шапку в руках крутить - мене, очей підвести не сміє. Зідхнув пан-отець:

— Довлее бо дневі злоба його... Нічого ми не вдіємо і не треба змагатись задарма. А коли дякону з сім'єю жити ні з чого, справа ця — вірних православних і самого дякона... Церква повинна молитися.

— А не боротися, пан-отче?

Ситник шапку крутить і недовірливими очима в золоті окуляри. Пан-отець взяв до рук книгу велику в темних палітурках:

— Ось тут вся парафія... Я виписав тих, що говіли оце перед великоднем: бабів 40%, чоловіків тільки 12,4%, дітей, старших від 12 років 27%... Влада проти нас, школа — проти... На який бій підемо ми старі та немощні? Невже, думаєш, все це, що твориться, робиться без волі вседержителя світу? Сказано ж: „Ні один волос не впаде з голови вашої“! Не нам іти проти божої волі! Молитися — обов'язок всіх вірних, молитися о вразумленні заблудших, о наверненні їх на стезю істини...

Поцілував руку пана-отця дід Ситник і пішов зі зморшками на обличчі, замкненими великим вислим замком наче — сивуватою бородою.

Жалілася Мокрина перед бабами, що скоро й варити ні з чого буде, жалілася, що сутужно жити стає і показувала таємничо чоботи пана-отця без підошов... та витерту стару рясу в латках.

Жив пан-отець в своєму будинкові серед дорогих пам'яті спогадів. Довго молився ночами старечо безсонними, читав біблію, шукаючи в ній пояснень причин Жовтневої Революції та іноді сварячись з Мокриною. І дні проходили однакові, як вівці по хисткому містку невідомого числа рудої отари.

Якось по весні зранку поливав пан-отець у садку невеличку грядочку редиски, Мокрина перелякано вискочила на ганок:

— Там шомполісти... кімнати виміряють... вас кличуть!

Витер пан-отець руки об поли байкового бордового підрысника і пішов до кімнат... У залі стояло троє... Без окулярів був і не розпізнав гостей непроханих:

— Ми без вас тут зайшли. Будинок цей належить громаді, хочемо у ньому сільбудинок пристосувати...

Пан-отець зовнішнє спокійно:

— Та комісії його оглядали вже не раз... Старий він... не видержить. Ось половиці потрухлявіли й стеля тече... А ось стіна розходиться... Ремонт більше забере грошей, ніж того варту вся будівля...

— Ми ось оглянемо та кошториса складемо, а там вже воля громади буде!

У шапках, шкіряних тужурках і чоботях високих. Мокрина жалібно очима на білі половики засліжені поглядала з третіх дверей. Другий став проти пан-отця:

— Вам, громадянине Всепітий, слід заздалегідь подбати про квартиру для себе!

— Цей будинок тільки значиться за громадою, а в ньому ще й дід мій жив... Тут я все сам будував... Та як же ж так?

У пан-отця засіпалися жовті брижі щоки, й повіки зчервоніли. Мокрина (її постать в третіх дверях) витирала вже кінцем фартуха ніс та очі.

— Попереджаємо вас, громадянине, по-хорошому! Будинок громадський, а громада тепер немає де культурно-освітню роботу серед населення провадити!

— Так ця ж будівля негодяща, трухла...

— Нічого! Підправимо! А вам останнє слово: шукайте квартиру й ослобоняйте будинок од свого барахла!

Схлипувала Мокрина у фартуха. Пан-отець руки свої потирав. Гуркнули двоє дверей за шкіряними тужурками:

Старий та немощний пан-отець Сава, а за своє право вирішив постояти. Як почав він по богомольних бабах ходити обідраним та нещасним. Як почав скаржитися та спідтишка пеклом загрожувати на тому світі, а на цьому — голодом, хворобами, війною... Як почав, почав, а баби й вуха розвісили. Вуха ще б нічого: слухайте, що хочете, та баби й язики повитягали... Язиками зацокалили на всі заставки: і біля колодязя, і коло церкви, і на базарі, і з хати в хату. Баби — народ м'ягкосердний, жаліти, натщесерце не вміють: одна паляницю гарячу, друга яєць, та курку, інша півника... Протоптали добру стежечку.

Постановив комосередок у себе питання про церкву, попа та сільбудунок. Максим Вовкогон оберемок книжок-журналів по антирелігійній пропаганді прислав з міста та ще й чотири плакати. Засіли комуністи за книжки-журнали... читають та сім'ї свої навчають, а на громаду не виносять — язики не вигострили як слід. Федот Скибка командує.

Комсомольський осередок виписав собі з повіткома лектора-антирелігійника. На лекції молодь трохи побрикалася, а нічого. Повторили лекцію для старших. Тут, коли б не партійці, що вже дещо підчитали й обмірковували, побили б лектора-юнака старики уривками з святого письма. А так старики пішли переможеними на радість шомполістів.

Вчителі в школі упоряджували читання про землю, рослини, тварини і стародавнє людське життя... Про різні релігії та різних богів.

Поздіймали по своїх хатах ікони всі комуністи та комсомольці. У вчителів їх давно не було. Дві-три баби-делегатки також зняли. Інші не осуджували, а тільки:

— А нам ще не заважають... Хай покіль повисять...

Зробив житняківський сход постанову: „Попівський будинок забрати під сільбудунок, а на ремонт триста карбованців зібрати з дворів“.

Захворів пан-отець... Лежить хворий і тільки приказує:

— Тільки мертвого мене винесуть з мого дому. Мертвого мене...

Баб'ячі лідери на варту стали. Плаче-голосить вірна попова робітниця, стара Мокрина. Баби по хатах горшки в печах совають, а очима на вулиці, кожен момент готові бігти „за віру страждати“... Знаку ждуть.

Ходили з сільради. Ходили з комосередка. Ходили й вчителі з школи. Їм найгірше дошкуляло: відкрили семилітку в Білозубівському подвір'ї — тіснота ж із трьома сотнями школярів, а тут ще дорослі вечорами...

Плакав пан-отець, свої нещастя розповідав... Заслонювався дочкою комуністкою. І зідхав, наче перед своєю смертю. „Хай буде, як сход постановив“... А сільрада, спостерігаючи настрій жіночий, вирішила: не чіпати. Клопоту й без попа немало.

Так і літо минуло... Ледве погодилися з старим на те, щоб все-лити до нього трьох учителів... Довгу низку всяких переселень довелося проробити, аби ослобонити Коцюрин будинок під сільбуд.

XXXI

В селянську свідомість кріпко-на-кріпко вросли поняття про „вічність власности“. По всіх селах луна одбиває: „В своїй хаті своя правда, і сила, і воля“, — каторжно-кріпацьке гасло. Баби — за свої кізякові халупи руками й ногами держаться... не хтять в комуни переселятись:

— Робити-робитимемо по совісті, а тільки: як його з казана борщ сьорбати? Хай вже я собі в горщечку...

Чоловіки-шомполісти:

— Та чи ж не осточортіло вам коло припічків? Та ж краще вчитиметеса читати книжки, писати...

— І де вже нам, підлатаним? У своїй хаті й кутки — допомога...

П'ятнадцятеро родин виселилося спочатку в економію. Комунари й не наполягали: селитися однаково ніде. Переселилися такі, котрим покидати не було чого, отже злидні серед них і в комуні мало були зліквідовані, а все-ж кімнати панського палацу, де жили родичі, були чисті й селянськими окрасами рябіли, а спальні окремі для парубків нежонатих та дівчат пишалися окремими чистими ліжками:

— Хоч їмо — п'ємо по-мужицькому, зате робимо по-заводському, а спимо по-панському! — сміялися, показуючи своє помешкання.

Об'єднали хліборобські надії на врожай в одно могутнє прагнення культурного добробуту для свого існування.

Два роки як не бачила Горпина з дітьми Житняків, а як підїхала до села, наче тільки вчора з його.

Автомобіль промчав сільською вулицею в економію:

— Якась в червоній хустці з двома дівчатками!

Забігали живі телеграфи по хатах. Перегукалися через тини й дивилися зацікавлено вбік комуни: „Хто б це“?

Другого дня Горпина працювала вже... Праці була сила незліченна: і наперед все передбачати, і з поточною роботою вправлятися

треба та ще й без реманенту й з хліборобами, незвичними до комуна-рської дисципліни: одні роблять — тягнуть як худоба, а другі норвлять лодарювати...

Тов. Птиця з коліс не злавив: у місто, у ближчі колгоспи, в ко-муні, двічі в губернії був, довелося ще й у Харків змахати...

Позика грошима.

Хліборобські машини в кредит.

Забезпечення комуни технічними робітниками для догляду за ма-шинами.

Хіба мало всього потрібно для комунального хазяйства?

Село підозріло приглядалося, кожний огріх примічаючи в комуні.

Сторіччя тягла економія село на буксирі за собою... сторіччя...

Два роки важка берлина — село крутилося в хвилях самє, — і ось, коли вже звикло — приловчилося до плавби... чує наближення невідомого пароплаву, що неодмінно візьме її на буксира... а візьме... Ось у кому-ну почав їздити агроном, а він і до пана Вереzubського частенько наві-дувався... Цей самий... Та й Білозуб у комуні...

А в комуні... Агронома з міста на три дні виписали. Агроном садок обдивився з садовою комісією, кожну породу дерева показав, як доглядати, щоб добре родило...

Агроном показує... Комісія у зшитки записує. Планують садок.

Програм садових праць розробляють.

Комісія сперечається ще між собою, а агроном вже на горі, — знову з другою комісією — городяною.

Дивуються шомполісти:

— Одно діло свою грядку лопатою, а друге — комунальний город!

А вже агроном на полі з третьою комісією. Увечері об'єднане засідання всіх комісій під головуванням агронома. Голови — розпо-відають виробничий програм. Гуртом погоджують ці програми доцільніше.

Обмірковують комісії, коли це й діти своє:

— Ми також, товаришу агрономе, комісію заснували — квіткову!

І дванадцятилітній хлопець Мишко Швидун під сміх дорослих, просить агронома допомогти їхній комісії вправитися зі здичавілими кущами троянд, бузку, ямину, айстр... Одмолодів старий садівник Тарасович, такий став жартівливий та балакучий.

Мусів агроном ще на день залишитися в комуні: як же одмовити. Без квіток комуні не личить бути.

У вільні вечори збиралися комунари в їдальні: і дома і в гостях... Багато людей. Жінки окремішно держаться: шують... латають... дітей тішать... Чоловіки з газетами, шашками. Одна велика лямпа з стелі всім світить. Часто починають співати і тоді завжди кричать:

— Домахо, а що, — в тебе нової пісні ще немає?

— А ну, Домахо, — про „селянство“!

— Гей, наш Шевченко, майни спідницею перед усіма!

Тоді випихають з якогось закутка юну молодичку з сумними очима, ставлять її наперед... Домаха несміло перебирає пальцями кінець темної коси й обводить очима навколо... Білки очей і зуби білють на темному личкові — в очах рябіє. В неї брові густі чорні на перенісці зрослися, а голос низький, соковитий, більше до чоловічого схожий, співає про „Селянство“:

„Ой болить моя голівонька:
де піду, — все б'ють та й б'ють!
Не дівиця я, ні вдівонька,
мені й замужжю не быть!

Голос у Домахи низький, соковитий і співає вона так, як кобзарі історичних пісень співають... заплющивши очі — здається, що співає чоловік... Комуна слуха уважно свою поетесу-співачку:

Птиця пояснював Горпині, пишаючись своєю жінкою:

— Ми в комосередку розбирали цю пісню, багатьом вона здалася контр-революційною, та співати дозволили... Підучиться більше, — краще складатиме... Це вона про сільську долю... Тоже революцію і відношення партії до села по-своєму розуміє.

Молодь загадала танці. Старші, стомлені за день, розійшлися одпочивать. Горпина гуркотіла машиною: шила нові рожеві наволоки для комуні.

За два тижні придивилася Горпина: багато ще бракувало і з хазяйства і в розпорядку. Комунари, а головне жіноцтво, не розуміли основи комунального життя.

Недорід минулого року лякав... Комунарки, що звикли працювати все життя „для себе“, ніяк не піддавалися дисципліні комуні: „на всіх“ робили неухважно, наче у наймах.

Пригадалося гасло комуні: „Тут гартуються шомполи в спину германському капіталізму“.

Танцює молодь під гармонію Івана Верболоза... Побиті картки панського паркету глухо тріщать під металевими підківками закаблуків... Великий буфет червоного дерева з мосяжовими окрасами займав цілу стіну... Вмуроване в будову товсте дерево пережило революцію. Два поверхи стрільчастих вікон ще густо рудіють замість шибок дошками дікту... Соснові (теслярської грубої праці) столи й ослони вносять грубий дисонанс в аристократичний ампір... Немає на стінах столітніх gobelénів, з них один вкриває на печі малих сиріт Прохора Верболоза.

Гуркотить машина біля Горпини... Вона вся в хмарах рожевого ситцю. На тлі почорнілого в тріщинах буфету її голова вирізьблюється чудовою камеєю. Поглядає на пари... й смутна гордість малює рожево мужні риси її прекрасного обличчя.

У лампі догорає гас (постановлено зборами на вечір 1 хунт)... Затихає гармонія під командою „чергових“... Розходяться. Горпина за допомогою жінок складає шитво під примерклим світлом. По кутках збираються тіні чорні...

В Горпининій чистій кімнатці рівно дихають дівчатка... Мати схилилася над ними.

І так... Як і не було десятка пережитих літ... В гарячому клопоті Горпинина голова про хазяйство, про майбутнє... І страх перед неробою — п'яним Кузьмою гонить лякливі думки...

І так і не так... Раніш про мітки пряжі, а зараз про ткацьку майстерню... Колись про півмішка насіння, а це ж треба 3 пуди олій збити... І про недбале господарювання Берти Карловни... І про заходи Тарасовича... Плани господарчі Віктора Федоровича. Інформації

Федота Кислиці... Жіночі сварки, п'яцтво комунарів і недбале відношення до обов'язків...

Поглянула, наблизившись, до дітей своїх і засмутилася! „Це ж багнюка розпочнеться, а в чому школяри ходитимуть вчитися? Двадцять одну пару чобіт полатати треба...“

Десять літ назад не спала Горпина від пекучих турбот про хазяйство... Не спиться їй і тепер. Та в цю ніч нерозумною дитячою іграшкою згадуються жінці колишні наміри, клопіт і страхи... Чує в собі Горпина нову силу. Переживає юну міць свого духу.

На провесні сидять дядьки прадідівським звичаєм на дубках. Палять цигарки, ціпками по землі вохкій длубають, декотрі насіння лузають...

— Мій червоноармієць пише: кругом будьто замирення... а в газетах про небезпеку війни... І сам не знаю: чи ставити нову хату чи зачекати... Мо доведеться цю підперти, хай ясніше розвиднюється на міжнародньому фронті.

— Ні, скажіть, до чого школа та доводить! Мій Хвешка оце взяв мене на кзамен за прошлі года... Писав — писав, зморщив-зморщив лоба, а тоді бах: вам, тату, десятина приносила доходу 55 карбованців круглих... А можна зібрати з десятини — 165 карбованців. Я йому: — Ну та й до чого така рихметика здалася? — а він мені: — А до того, що не вигідно так хліборобити: дід-сторож он 15 карбованців на місяць одержує, — а це на рік робити цією сім'єю 180 виходить, а він же немощний... Я йому: — втри соплі!

— Еге, бачили на виставці в школі наші Житняки? Ху-ти... Паровий млин! Ковбасна хвабрика! Цегельний завод! Броварня! Сироварня-хвабрика! Театр! Бібліотека! Парк! Та ще й вокзал-станція... із вивіскою „Житняки“. Я їм: це ви сопливі думаете ось так рідне село зруйнувати? А вчитель сміється: „Це, Саливоне Петровичу, зветься не руйнувати, а будувати! А я йому: — Добре не руйнувати, коли саме на мойому плану у вас у два поверхи мурований будинок з вивіскою: „Кравецька майстерня“?! Мовчить...

— Е-ге-ж... Ото ж і в мене... у мене Пріся, тільки другий рік у школу, а про трахтеля базіка капосне, я оце з оранки, а воно: наморилися й ще їхати, а трахтелем вже й забули б... взяло мене за серце, здійняв пояса та повчив трохи... не трахай!

— Плохе діло... Плохе діло... про трахтеля базікають, а й то ж треба у розсудок узяти: як машини за нас робитимуть, а що ж ми тоді? Куди ми способні? У сторожі всі? Навряд щоб стільки сторожів стребувалося... Плохе діло...

— Я йому й кажу: покинь, Хвешко, дурниці тії... не померли з голоду й не померзли, хвалити бога... а він: зате ж і жили худобою. Чуєте? Чуєте?... Худобою?! І взяв я голову між ноги, та віжками, віжками... б'ю, а сам думки розкидаю: а хіба воно винне, що його такого вчать?!

— Ті вчителі, я вам скажу... хоч би й наш Іван Степанович... Давно поденно в мене молотив? Давно своїми підштанниками залізну покрівлю на школі латав? Пам'ятаєте ж торік... Як лазив з ганчірками, кістками своїми торохтів по залізу? А тепер з Вовкогонами злигався —

водою не розмити й комунічить хазяйських дітей як хоче... І забрав би до дому їх, так боюся: що їх одриватиму од науки, коли таке буде їхнє життя?..

— Плохе діло... Плохе діло... І позиватися нікуди!

— Дивись, як було тепло, покіль сонце світило... Треба додому на піч... Бувайте здоровенькі!

— Ідіть здорові!

— Ходім, Саливоне, до пан-отця... Провідаємо старого, вже йому не вставати з постелі...

— Та де... Діакон вже в автокефалії й постриг узяв... Оце у суботу й правитиме...

— А який вже пишний був наш пан-отець! Фаетоном було як їде з своєю попадею... Лиловою рясою блищить, золотим хрестом сяє... ставний, білотілий... І попадає поруч, як цариця...

— Д-да... Пропало все як бульба на воді!

XXXII

1923 рік докотивсь до липня.

Горпина була в полі. В'язала пшеницю за жаткою. Докійка й Маринка до неї як вихор: захекані, червоні, піт очі залива. Газету „Юний Спартак“ дають, а самі й слова вимовити не в силі. То ж гнали кілька верст.

Горпина незадоволено: „Ці дурні дівчатка. З кожної дрібниці— подію роблять. Певне їхнього дописа уміщено“.

— Читай! Читай!

— Ось! ось! Мамо!

— Та чого я про Київ читатиму? Де „Шомпол“? Немає?

— Мамо, читай про Київ! Про Київ!

— Читай, наш Петро пише!—

Пробігла очима. В очах потемніло. Газета з рук. Сіла на снопа. Хустку скинула та в хустку на все поле розридалась.

Грає вітер сріблясто-чорними кучерями. Гуде жатка оддалік. Пшеничне зерно сонцем просякнуте пахтить. Жінки де-не-де білими спинами серед золотого збіжжя блищать. Жайворонки вгорі... Вітрець шелестить щось жваво-тихе... Озирається Горпина так, наче вперше побачила збіжжя, жайворонків і ніжний шелест вітра.

Дивуються дівчатка. Гадали обрадувати...

На снопа кинувшись грудьми,— ридає тяжко мати. Вперше ридає за сином за всі роки, як його загубила.

В комуні дзвін саме скликав на обід, коли Горпина виїздила на станцію. Тільки голову чистою хусткою запнула та вмилася.

Докійка сама вже її святкову одежу в корзинку поклала та трохи харчів... Поспішала на станцію диліжаном. Потяг на Київ о 10 вечора.

Сльози з очей тихо-тихо одна за одною. Не втирала їх. Чи й чула.

В руках „Юний Спартак“. Допис там з Києва, з дитячого містечка видрукувано, а підпис:

— Пікор Петро Гудзик.

Цілувала газету. Цілувала підпис. І щасливими тремтячими губами повторювала: „Пікор Петро Гудзик“... „Пікор Петро-Гудзик“...

XXXIII

По всій Україні, в усьому Радянському союзі, в цілому світі 10 Серпня є буденний день, а в Житняках на це число у 1923 році великдень припав.

Та ще й великдень, якого ніколи Житняки так урочисто не празникували. Я вам тільки перечислю, що було:

Два оркестри військової музики.

П'ять возів крикливих юних піонерів у червоних краватках. Три вози делегаток з повіту в червоних хустках. Два вози делегатів од повітових профспілок: робітників, робітниць, вчителів, лікарів, службовців.

Один автомобіль з членами повітвиконкому.

Два автомобілі з губерського міста.

І ще... І ще один трактор з колгоспу за 30 верст...

Цього вже одного досить, щоб уявити, що робилося з житняківцями. Всі од малого до великого повіряжались хто й знає як, та такий бульвар до „Шомпола“, зробили — кращого не треба: взад-вперед тільки. Одні в комуну, другі на село.

А „Шомпол“ поверх саду свого червоними прапорами в повітрі має-має... Червоними прапорами. Музика грає бучно та весело на всі Житняки.

Не то люди, а й худоба житняківська відчула урочистість дня: з кожного хліва чути було голодний рев. Півні порозгублювали курок... Коти позабивалися хто й знає куди, щоб і запаху їхнього не було чути. А вже собаки геть з ніг збилися й голоси погубили. Ну де ж таки? В один бік щось велике, чорне: вrrrrr-гггг-у-у! і вже немає. І в другий бік — дззз-вrrrrrrrv! і нема. А штанив, а спідниць, а вбутих ніг — хватай, рви, не хочеться. А тут ще музика серце виймає — печінки перевертає. І гавкали, і гарчали, і вили собаки, покіль зовсім з сили не вибилися...

І що воно за прокляття? Як тільки для людей свято велике, бучне та радісне — худобі немає тяжчого дня?

А шомполісти гостей приймають. У саду, на галявинах, столи довгі поставлені з лавками навколо. Їжте, пийте, гості дорогі, все що ми для вас придбали!

Куди не можна ходити, — сад же на 7 десятин розкинувся, — колючим дротом утричі обведено. Вгинаються гілки під овочами ріжними. Собаки вимуштрувані овочі сторожать — десять їх поблизу, як левів страшних — все вихованці Віктора Федоровича Білозуба.

Ходять гості міські скрізь, тільки ахають; порядку хазайському в усьому дивуються. В контору прийшли — величезні книги й різні книжки числами списані, — передивилися, руками потирають...

По обіді урочисте засідання. На кону всі відповідальні комунари — шомполісти. Горпина Павловна (в білому вбранні) робить справоздання за двохрічну працю „Шомпола“. Читає числа, а вже кожне число твердо-строго розподілено.

Врожай в комуні більший, ніж у житняківців, зате ж і видатків не прирівняти більше. Комунари — не робоча худоба, працюють тільки вісім годин на добу. Книжки-газети грошей коштують, а без них не обійдешся. Господарства не було ніякого, а загальними зусиллями за

2 роки обросли потрібним для життя та праці. Неписьменність у себе ліквідували кріпко. Шестеро весіллів справили: комуна росте, а комунарам жити ніде. Сто пудів повидла зварили, двадцять пудів варення, мармеладу — пудів десять з половиною, з продажу — чистий прибуток на ткацьку майстерню піде; кілька досвідчених земських ткаль є в комуні — мають повести килимкарство художнє, скатертини, рушники... Шевська майстерня устаткована так, що од житняківців одбою немає з замовленнями. Столярна ще не налагоджена, як слід — майстра підшукують. Корів мало — вісім усього. Худоби обмаль. Зате ветеринарна комісія є: вивчає різні породи худоби та як її доглядати, свинарством цікавиться. Довга була доповідь, а всім вона здалася коротенькою. Закінчилася так:

— Наша комуна „Шомпол“ заснувалася в економії панів Верезубських, котрі висікли німецькими шомполами сто вісімдесят чотирі житняківські спини. Ми, шомполовані, заснували свою комуну з твердим переконанням, що наш „Шомпол“ в свій час допоможе приколоти німецьких панів та буржуїв.

— Слава! Слава! Ура! Слава!

Оркестри грають Інтернаціонал. Максим Птиця рукою до всіх:

— Вічна пам'ять батькові й синові Квачам, що не знесли панського-катування, і всім, що за революцію голову поклали!

Оркестри грають жалібний марш. Багато плачуть: мало не в кожного є хтось... Жаль за помершими об'єднує живих. Почалося обговорення доповіді. Міські гості у книжечках своїх багато позаписували листків. Чимало запитаннів дали. Коли на всі запитання комунари одповіди дали, почалося обговорення. Тут вискочив молодий Ситник, чисто Пилип з конопель.

— Що „Шомпол“ росте, нам не повилазило — бачимо! А тільки для чого та неправда, для чого вона? Кажете вісім годин працюєте? Хіба нам повилазило, чи що? Що по гудку, так по гудку — в поле і з поля по гудку... Тільки пополуднувавши, як не комісії, так ще якась нагальна праця... Та в комуні діти, а й ті, маленькі зовсім, а щось там плетуть, малюють, вчать... Сидно тобі, Горпино, і вам всім ось таку брехню нести!

— Ха-ха-ха! Тюю! Пхе... Ой-ой, не можу більше! Заткнись, пранцюватого батька сину!

— Ловкий, думав, що ми в комуно пішли для того, щоб, одбувши вісім годин, догори черевами лежати. За худобу нас має: корова цілий день тільки ремига. Ху-ху-ху...

Ситниченко дав здачі:

— А троє парубків комуно покинуло?! А п'ятеро жінок покинуло? І ще покинуть!

— Дурню! У нас п'ятдесят заяв про прийом лежить, а лодирів ми самі виженемо.

Почали гості промовляти. Попереду знавці колективних господарств, кожний представник.

Вітали, поздоровляли, хвалили усе та і не з порожніми руками. Кожна організація свого подарунка прислала.

Сепаратор, дюжина лопат, півгроса ножів та віделок, десятеро цинкових відер і п'ятеро ночов; повітосвіта — рояль, підручники та

зшитки; медична профспілка — аптечну шафку з ліками, освітня спілка — бібліотеку сільсько-господарську; деревообробники — сорокавідерну діжку... Та всіх подарунків і не записати на одному аркушеві, бо дрібних було найбільше — житняківці також подарунки поприносили, наприклад, одна дівчинка (Орися Скибківна) — кошени... Були курчата й одно теля. А книжок вже найбільше...

Комунари всім дякували за честь та за пам'ять. Ловко вечір біг, — не одні очі слізьми од зворушення блищали. Всім в краще вірилось.

Після урочистого засідання піонерська вистава. Петро Гудзик з Домахою Повною п'єсу написали. Вистава усім подобалася і юних артистів довго викликали.

Килина з Ольгою Тарасівною про своїх найменших розмовляли:

— Радвладом сина, а коли буде дочка — Радвлагою назву.

— Моя Яриночка, — їй же тільки два годочки...

А тим часом молодь гімнастичні вправи на кону пророблювала.

Місячна ніч лунко розносила веселий гамір, пісні та музику...

Далеко навкруги чути.

Під пісяцем виблискують житняківські хати полотняними латками та латочками. У кооперативі мова про цегельню здійснювалася вже не раз — два-три врожая добрих би...

Висока церква у новий великдень мовчить, на свято ніким не запрохана. У сільраді вже й план лежить, як цю старосвітську будівлю перебудувати в двохповерховий сільбуд-театр з баштами метеорологічними. Хай лише доживуть свого віку старі вкупі з панотцем своїм Савою... Хай доживають! Високо рветься молодь...

Споживче Товариство, хліборобська артіль, комуна „Шомпол“, сільбуд, семилітка-школа, чотирьохрічка — школа, кредитове товариство, партосередок, клуб молоді... Як там не є, а обраднюють Житняки. Хай і самотужки, по-кустарницькому свою роботу провадять, — орють дику цілину сільської культури на вбогих шкапах прадідівським плугом. Хай...

XXXIV

— Мужік... хам... Сам з глузду зійшов! Ось виженуть тебе звідси, виженуть... Ай, моє серце... Моє бідне серце, о-о-о...

У невеличкій кімнаті застояле зіпсоване повітря. Неприбрані ліжка. Розкидані речі... Впоперек на ліжкові б'ється в істеричі Берта Карловна. Напівгола. Голова в ганчіркових папільйотках.

Віктор Федорович сидить у кутку і густо кадить махоркою. У шкапових чоботях... в однаковій для всіх комунарів одежі. Віктор Федорович мовчить муром.

— Безуміє... Безуміє... Віддати останнє... Забути сім'ю... О-о-о... Коли ти зробиш, я, — я — утоплюсь, заріжусь, отруюсь, повішусь... Убий-йця-я!!!

Така сцена що-ночі. Бувають невеличкі варіації. Берті Карловні урвався останній терпець... Чи ж їй завідувати комунальними коровами? Чи ж їй доїти корів? Цідити молоко? Що-дня працювати на рівну ногу з мужичками? Берта Карловна постановила перебратися в місто: прихованого золота вистарчить років на 7 — 10. Та хіба ж до того часу не впораються з більшовиками?

— Я вірила... Житимемо в економії, а коли влада зміниться — маєток і віддадуть нам! Вірила в твій державний розум... Не можу більше... Не можу з мужичками... Тиран! Ізверг! Божевільний!.. Поглянь на мозолі в мене на руках... Поглянь на руб'я... Остання жебращка у нашому Ревелю не одягне того, що я нося тут. А - а - а...

За стінкою ремигали корови в-ві сні. Кожна річ в кімнаті оддавала молочним. За вікном кокетувала сніговим вбранням струнка ялина. Ще молоде дерево стояло посеред галявини, і місяць вчив ялину скромности, одбиваючи ясно-молоду красу в темній сутіні снігового люстра. Оддалік висока стіна дерев парку.

— Ізверг... Загубив моє життя... Молодість мою знівечив... А - а - а... В повії піду... Піду-у в повії... А - а - а...

Віктор Федорович підвівсь. Простяг руку в куток за рушницею і спльовуючи резонно одповів:

— Дуурна... І дурно ніхто не злакомиться на таку видру стару, а не то за гроші!

Вийшов. Чутно, кріпко причиняв двері. Берта Карловна забилася в новому припадкові гістерики. Регіт з плачем диким кошмаром половах безтурботний сон корів.

— Цинік... О, боже... Який цинік! Нічого святого...

За стінкою корови. За вікном у снігу ялина. У кімнаті важкий прокисло-молочний запах, непрана білизна, немите давно тіло, — зловонний туман некультурного людського житла. Заспокоївшись, Берта Карловна поклала на своє обличчя компрес з сметани (не мудра косметика сільських дівчат) і, поклавши долоню під щоку, заснула, схлипуючи. Незабаром компрес сметановий прикривав щасливу усмішку. Берті Карловні снівся аристократичний салон, музика, в паризьких туалетах панство і сама вона визнана цариця цього чарівного салону...

Яка піддержка сон! Знайдіть більш об'єктивну тарифну комісію людського життя... Сон регулює щасливі переживання з тим же нелицеприяттям, що й нещастя. Об'єктивно, строго. Індивідуально.

До Горпини повернувся Карло.

Сталося це ввечері близько різдвяних свят. У їдальні мало не вся комуна була в зборі. Молодь готувалася до антирелігійної пропаганди. В комуні мала одбутися виставка малюнків, плакатів і книжок; коротка вистава лялькового театру і концерт. Горпина була за старшого за столом, де вправляли книжки в палітурки. Діло таке: одержали нові, погано зброшуровані й зовсім не зшиті книжки, котрі дати на руки все одно, що одразу ж зіпсувать. Палітурня була своя: поспа, ніж, ножиці, голки — увесь струмент і матеріял. Проте книжки виходили зшитими, з шкарубкою (з бібули) обгорткою й свіжо-посклеюваними.

Ніхто не озирнувся, коли гуркнули двері. Ніхто не запитав запрошеного снігом чоловіка, котрий тримав за руку восьми-дев'ятилітнього хлопця... Назвав себе сам гість:

— Добрі вечір, лібе людя! Фрау Горпінь! Фрау Горпінь, їх старб... їх гінг... їх коме! Фрау Горпінь...

(Любі люде! Пані Горпино, я помирав, я йшов, прихожу...).

Петрик, Докійка й Маринка в один голос:

— Наш дядько Карло!

Обіймають, цілують, роздягають:

— А це хто? Невже Вільгельм? Вілічка... Нічого, не плач, Вільгельмчик! Ось тобі синій папірчик!

Комуна завмерла, коли Горпина кріпко обійнялася з Карлом й кілька разів поцілувалась.

Карло просявав і тільки одно:

— Ендліх! Ендліх! (Нарешті!)

Параска Швидунка принесла миску з борщем гарячим, паляницю... Гостям дали місце за столом і почали частувати. Сумне було розповідання німця:

„Коли повернув додому, застав зруйноване хазяйство, слабими дружини й меншу дитину, а старші вже померли. Голод на селі. Їли хліб: третина картоплі, третина кінських каштанів і тільки третина непросіяного борошна. Померла дружина по весні. Карло з мислі не спускав Горпину з дітьми... На батьківщині в нього не залишилось родичів. Продав майно, взяв сина за руку й пішов. З травня місяця ішов. Сидів при кордонах по в'язницях зі злодіями. Його били. Волосся виривали. А він пройшов кордони, тільки всі гроші оддав... На Україні заробляв і на ті гроші їхав далі, заробляв і їхав. З дитиною тяжко було. Хай Горпина не журиться, він приніс гроші з собою, ось... Дістав білу хустинку з 30 папірцями по мільярду й урочисто передав їх Горпині.

Житняківці знали Карла молодим, рожевим, з солом'яно-золотими кучерями, в чепурному германсько-військовій одягу... Сидів перед ними кремезний чоловік із худим змученим обличчям й поріділим, сивуватим чупером волосся... В плохенькому сільському одягу. А хлопець кругловидий, червонощокий з прямим поглядом блакитних очей під золотавими кучерями, що спадали йому до брів. Карло більш розповідав... Хлопець чепурно й спритно з великим апетитом їв, а коли наївся, тут же й почав засипати. Параска, переглянувшись з Горпиною, однесла його до окремого ліжка, не зважаючи на безліч дитячих прохань поділити постіль з маленьким чужоземцем. Тітка Параска була непохитна:

— Вільгельм спатиме зі своїм батьком цю ніч. Завтра скупається, переодягнеться... тоді вирішимо...

*

Повертаються що-року з Червоної армії... І з кожним новим поворотом синів набираються Житняки більшої свідомості і в громадських справах і в політичному рухові Радянського Союзу та всесвіту. Не диво. Не було ще в Житняках випадку, щоб з Червоної армії повернув хто неписьменним, в ході революції не тямущим, або законів нових про сільське життя не привіз... Червоноармійці привозили з собою й нові культурні звички, що на військовій службі засвоїли... Деякі повернули й з новими знаннями з хліборобства. Заштурхані голодом, залякані революцією батьки свою силу в громаді почули. Ожили в хазяйських намірах... Ще рік-два тому боялися заводити худобу, купувати хліборобське знаряддя, здійсмати свого голоса на

перевиборах сільрад,—тепер за міцним муром синів-червоноармійців почали виявляти громадсько-хліборобську активність.

Голота гостро відчуває зріст середняцьких господарств. Віковічні наймити економій і хазяїнів-куркулів,—що звикли працювати за прикажницьким чи хазяйським загадом,—вони не були в своїй роботі самодисципліновані... Зненависть до праці, як каторжного ярма змалечку на чужу користь, міцно засіла в бідняцьку кров.

Одержали землю, одержували й насіння, та коли немає ні худоби, ні знаряддя, ні вміння колективно або й самостійно працювати, дисципліни потрібної бракує, не дивно, що й з землею занепадали бідняцькі хазяйства. Звичайно покладали надію на середняків.

В глибині сільського життя кипіла зненависть голоти, вогнем било глибоке презирство „скривджених революцією“ хазяїв, без допомоги яких „Радянська влада обійтися не в силі“. Серед цих ворожих сил, наче молода посадка то під пекучим сонцем, то під суховійним вітром,—зростала в Житняках комуна „Шомпол“, хліборобська артіль і кооперативи.

Скликали мітинга за мітингом... На фактах життя намагались одмінити думки в головах, що не звикли думати. Одминився за ці роки завзятий фронтовик—більшовик Федот Скибка, третій рік вже голова сільради, казав сьогодні про міжнародню політику:

—Перво ми пролетаріят і владу все ще держимо... А держимо! В громадянській війні тисячі голів гидр роздавали... Роздавали й самі ще при силі. Сила наша каже нам: хай уважимо в хазяйстві, потому зря зариватися вперед у комунізм—правов не маємо. Не маємо прав, бо інші нації од нас далеко позад і допомогти нам пролетаріят усіх країн покіль ще не в силі, а самим нам що ж зря голови об капіталістичні стіни розбивати! Голови ще нам придадуться, я кажу,—голови ще нам придадуться! На те й боротьба, щоб хитрощі вживати... А хитрощі наші в тому, щоб посадовити комуноу. Посадовити й працювати біля неї... А поки комунальні сади, овочі вродять, поки вродять, ми будемо їсти хазяйські... власницькі їсти. А їсти треба, щоб сили для боротьби мати! Сили для роботи треба...

Голову сільради замінив молодий коваль Юхим Жебрак:

—Товариство, я хочу не про високу політику... Товариш Федот Панасович—член ВУЦВіку, куди мені з ним тягатися... Я про наше життя... Я про нашу молодь... Чим вона живе? Якою культурою? Ось порівняйте фабричну молодь із нашою... Там біля машин вісім годин що-дня як покрутиться... А потому ще й вчиться... І самі одягнуті, і книжки в них, і газети, і музика, і дома... А в нас на селі... Самі лодирі... Ну, яка робота? Та з хліборобством біля землі й старики ще самі вправляться... А в нас ні шевця настоящего, ні кравця, хату почнуть будувати—хто зна по-якому... Дівчата ходять не в платтях, а... (Регіт... Вигуки...).

Промовець червоніє, ковтає слова і безпорадно розмахуючи руками кричить:

—Я тільки... Треба нам ремісництва вчитись... Ремісництво дасть заробіток, бо в нас уже є культурні потреби... У нас хору немає... Оркестру немає... А наші парубки тільки про самогона та як би з дівчатами... (Оплески. Регіт. Вигуки: Геть! Доволі! Заткнись!).

Мехтод Ситник, спершися на костура й хитро посміхаючись у бороду, сказав сусіді Івану Дудникові:

— Скликають і за ділом, а зря гають час. Юхим прямо золоті вам руки в кузні. А вилізе ораторствувати, покаже всім свого язика з г...

Іван Дудник у добрячий світці з відлогою підтакував куркуликові, бо вже сам завів три корови й двохлемішного плуга у новій повітці.

*

— Я не політик... Я — хлібороб... Моя батьківщина, і моя партія, і мій клас — тільки одно на світі — житняківська земля. Ззамолоду переказився: був і сином, і батьком, і за молодими бігав... Тепер осталося мені тільки одно — житняківська земля... Ззамолоду я собі постановив: усю землю в своїх руках зберу... По своєму розуму утворю єдиний хліборобський завод... Такий завод, щоб житняківське зерно побило всіх на світовому ринкові... Щоб слава про нього розійшлася по світах. Байдуже мені: економія, завод, комуна... Однаково як називатиметься... Дайте мені можливість тільки працювати! І я покажу всім, що зможе вродити наша земля! Заради землі я буду чим ви захочете... Комунаром? Добре, хай буду й комунаром... Скажете, будь Лениним — стану Лениним!

— Не дивіться так на мене, Юрію Андрієвичу, здається, знаєте мене не перший десяток... Кидало мною життя, наче тріскою. На останку свого віку хочу віддати себе усього прекрасній богині мого життя — землі. Заради її порятунку — я Геркулес... Всіх потвор викличу на бій! Всі стайні власноручно вичищу!.. Для її порятунку хай гине Троя мого життя. Земля — єдина, прекрасна Єлена для цілої моєї істоти.

Ось чуєте дим трактору? Погляньте на ці рівні скиби чорної ріллі... Отруїлася Міра... Забили бандити Марію Віссаріоновну... Померла мати... І ось, нарешті, мене покинула Берта Осиповна... А я чую себе Геркулесом. Чи повірите? Все особисте дрібніше перед щастям моїм цих днів... бачити ось ці довгі й рівні скиби після трактора!

Віктор Федорович здійняв шапку... Волосся біле прилипло до чола:

— Ось посивів... Посивів, бо невимовне страждання трясло мене при одній згадці про мою Землю... Земля, прекрасна, родюча Земля довгими роками лежала в бур'янах, вкрита кістяками худоби й людей... Цілі отари огидних гризунів впивалися в її шляхетні груди зубами... Вовки розмножились... Стервозні жуки, сарана... Що може дорівнятися до пекельних мук землі? Що перед цим усім наші дрібні, нікчемно-маленькі людські продинокі переживання?... Прекрасна моя богине... Ось я перед тобою стою на руїнах своєї Трої і чую в своїх грудях силу й міць велетня-бога, аби визволити й захистити свою Єлену від грізної навали потвор підземного, темного царства хамів-дикунів!

Вогкий вітер гув у полах козушанок Білозуба й районного агронома Юрія Андрієвича Кудовойта, що поруч із високою, кремезною постаттю Віктора Федоровича сопів артільним самоваром.

Оддалік зупинив трактора Максим Птиця... І скочивши на ріллю, запитав, підходячи:

— А що, Федоровичу, не втерпіли у своєму садку? Видно, не терпиться... Ну й очі у вас!

— Чую в себе, Максиме, сили Геркулесові!

Юрій Андрієвич витяг з-під рудуватих вусів люльку й пропищав своїм дискантом:

— Сантиметрів на п'ять глибше орати вам треба, я-ж казав... Ось погляньте...

І всі троє схилили голови біля трактору... Над свіжо-блискучою ріллею злітаючи стрибаючи граки... Чорний дим куделився на сірому селянському небі. Юхим на машині насистував комсомольського марша... Раптом він замовк, приглядаючись в бік Житняків:

— Ага, наче-б то Павловна вже й пошабшили... їдуть на од-одпочинок...

Юрій Андрієвич витяг золотого годинника:

— Та час снідати... Горпина Павловна своє знає. Максим витер рукавом своє мокре чоло:

— Готово... Сідайте, підвезу... Не хочете? Ну, то і я з вами... (І сам наче байдуже до Юхима): швидче ворухись та піджени там Домаху з кулішем!

Ішли втрьох широкими, рівними кроками. Вохкий вітер гудів у полах розстібнутих кожушанок... і куделив, куделив чорний дим.

У балці червоніло полум'я,—то Максимова жінка Домаха (ледве в поле упрохалася) поралася над кулішем. До балки поспішав ще один трактор... Шомполісти володіли двома.

За тракторовим дуєтом ледве чуто людський гомін і Юхимів свист... Віктор Федорович підійняв руку:

— Чуєте? Чуєте? Горпина співає на тракторі... якої-ж це вона?

Юрій Андрієвич витяг годинника:

— Та й загаявсь оце я тут... Ще-ж треба верст двадцять та на чотирі пункти заїхати...

— Без гарячого снідання не випустимо... Там і не думайте!

У балці затишно біля багаття... На рядні білили шматки паляниці, темна пляшка, покраяне сало, і казанок лоскотав ніздрі паром запашиного кулішу. Горпина зливала Карлові на руки, тримаючи напоготові рушника...

Застиг на варті осінній день сіро-суконним салдатом імперіялістичної армії.